Usp. *Radovi* 31, Zagreb 1998.

Petar Korunić

Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848.-1849. godine

U ovom radu autor donosi osnove hrvatskog nacionalnog programa koji je utemeljen za revolucije 1848.-49. godine. Taj su program prihvatile sve nacionalne političke institucije u Hrvatskoj. Tada je prvi put prihvaćen u ime cjelokupnog hrvatskog naroda u Hrvatskom saboru kao predstavničkom tijelu. Stvaranje tog nacionalnog programa omogućile su društvene i povijesne promjene o kojima ovdje raspravlja. Zbog ograničenog prostora ovdje donosi samo fragment znatno opsežnije rasprave koju će objaviti na drugom mjestu.

1. Revolucije 1848. godine i procesi modernizacije

1. Revolucije 1848.-1849. godine, kako svojim povijesnim i društvenim promjenama, kojima su potakle svestrani razvoj kod mnogih evropskih naroda, tako i svojim trajnim vrijednostima, koje su proizvele golem utjecaj na povijesne procese dugoga trajanja, zasnivaju novo razdoblje povijesnog razvoja na području zapadne i srednje Evrope.[1]

U sklopu tih revolucija i revolucionarnih kretanja, napose onih koji nastaju na srednjoevropskom političkom i državnom prostoru, tada nastaje posve *nova etapa* hrvatske povijesti: nova viša etapa organizacije hrvatskog nacionalnog *Preporoda* i *Pokreta*, jasnija formulacija *hrvatskog nacionalnog programa*, pri čemu se utemeljuju snažne *integracijske nacionalne osnovice*.[2] Ta se etapa, u svojoj osnovi, dakako oslanja na ranije razdoblje, na razdoblje ilirskog pokreta, i na mnoge integracijske nacionalne osnovice utemeljene ranije.[3] Ali nova etapa daje nešto posve novo. Nastaju nove pojave i organizacije koje iskazuju jasnija individualna obilježja na svim područjima javnoga života. Ta će individualna obilježja dati osnovu za pojavu zasebne hrvatske nacije.[4]

Revolucionarni međutim događaji, vezani uz nove *povijesne i društvene promjene*, i drugačije i u drugačijim *društvenim i političkim sistemima* nastaju u zapadnoj a drugačije u srednjoj Evropi. Organizacija tih revolucija, kao i njihovi učinci na društvene promjene, odlikuju se različitim svojstvima. Prostor srednje Evrope, ograničen ovdje na politički i državni teritorij Habsburške monarhije, koji su zahvatile revolucije 1848. godine, za nas je posebno važan, jer se unutar tog državnog i društvenog sistema nalazi hrvatski narod. Stoga sve promjene koje tada nastaju, na cjelokupnom tom području, zahvatile su i hrvatski narod i snažno ga potakle na svestranu mobilizaciju i organizaciju nacionalnog pokreta.[5]

Sve povijesne i društvene promjene, koje tada nastaju, snažno su utjecale na novu organizaciju *hrvatske narodne zajednice*, na pojavu novih nacionalnih osnovica, a posebno na

---

[1] Godechot 1987; Dautry 1948; Guillaumin 1948; Hohlfeld 1948; Stadelmann 1949; Meyer 1949.

[2] **Integracijske nacionalne osnovice** nastaju putem djelatnosti ljudi u konkretnim situacijama (a) na području stvaranja nacionalnih organizacija, institucija i zajednica (kulturnih, političkih, ekonomskih itd.) i (b) na području oblikovanja nacionalnih vrijednosti u nove integracijske osnovice (kulturne, političke, društvene itd.) na kojima se, u njihovoj međusobnoj interakciji, formira šira nacionalna zajednica.

[3] O ilirskom pokretu: Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Smičiklas 1885; Kulakovskij 1894; Šurmin 1903.-1904; Šišić 1913; Horvat 1906; Šišić 1922; Fancev 1933; Fancev 1935; Fancev 1937; Ježić 1934; Barac 1954; Leščilovskaja 1963; Živančević 1975; Bogdanov 1958; Korunić 1979; *Kolo* 8/9/10 1966.

[4] Usp. o tome: Šidak 1979; Šidak 1981; Bogdanov 1948; Bogdanov 1949; Prelog 1924; Leščilovskaja 1977; Korunić 1981; Korunić 1986; Korunić 1989; Korunić 1991; Markus 1996a i b; Markus 1997.

[5] Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Markus 1996/a; Markus 1996/b; Markus 1997.

formiranje više razine nacionalnog programa, što je napose potaklo njezinu transformaciju prema postupnom formiranju moderne hrvatske nacije. Ako pritom promatramo i s gledišta nastajanja novoga građanskog društva, i time formiranja modernih političkih sistema - unutar kojih nastaju snažni integracijski procesi na svim područjima javnoga života, unutar kojih nastaju novi oblici integracijskih nacionalnih osnovica, nove nacionalne institucije i organizacija - nema sumnje da je to ujedno početak integracije hrvatske nacije. No tada se hrvatska nacija nije formirala. To je u svakom pogledu proces dugoga trajanja, i samo tako možemo razumjeti to novo razdoblje hrvatske povijesti.[6]

2. Početkom 1848. godine, u veljači i ožujku, buržoaske su revolucije izbile u Italiji, Francuskoj, Njemačkoj, Austriji i Mađarskoj. Nemiri su zapravo počeli već 1847. godine u Italiji i Švicarskoj. Zatim su početkom 1848. godine zahvatile gotovo čitavu zapadnu i srednju Evropu, a završile su pobjedom kontrarevolucije 1849. godine.[7] Uzroke tih revolucija moramo potražiti u povijesnom razvoju od sredine XVIII. stoljeća dalje. Ako međutim želimo sve te revolucije promatrati s gledišta njihovih usporednih razvojnih tokova, kao i s gledišta povijesnih i društvenih promjena koje su potakle, napose razvoja modernih nacionalnih pokreta i formiranja nacija, nužno je imati na umu ove činitelje.

Prvo, da je na prostoru zapadne i srednje Evrope 1848. godine izbilo više revolucija. Riječ je dakle o revolucijama, ali i više revolucionarnih središta. Sve se te revolucije, u svakoj zemlji napose, svakako međusobno razlikuju u ciljevima, organizaciji, prevratnim planovima, nacionalnim programima, postignutim rezultatima, socijalnim reformama, po društvenim preobrazbama koje su ostvarile itd. Da bismo mogli istražiti svaku od tih revolucija, u svakoj zemlji napose, moramo istražiti sve one promjene koje su nastale od sredine XVIII. stoljeća dalje. Moramo proučiti uzroke tih prevrata.[8]

Drugo, da su srednjoevropske revolucije - koje izbijaju 1848. godine u Habsburškoj monarhiji, sa središtem u Beču, Budimpešti i Pragu - po mnogo čemu drugačije od tadašnjih revolucija u zapadnoj Evropi. Pritom nije riječ samo o različitim organizacijama svih tih revolucija, o različitom njihovom intenzitetu, rezultatima socijalnih reformi i promjena. Najvažnije je u svemu tome imati na umu da su se revolucije i zapadnoj Evropi, posebno ona najznačajnija u Francuskoj, zbivale unutar građanskog društva, dok u Habsburškoj monarhiji tek revolucije 1848. godine ruše feudalni sistem (pravni, ekonomski, politički i društveni) i utemeljuju novi društveni sistem: građansko društvo. Uz to, u Monarhiji je riječ o višenacionalnoj državnoj zajednici, pa se tada u njoj javlja više središta snažnih nacionalnih organizacija i različitih revolucionarnih previranja.[9]

Treće, da u Hrvatskoj nije izbila revolucija. Ali se je u hrvatskoj sredini pojavio snažni odjek revolucionarnih previranja i vrlo jaka organizacija nacionalnog pokreta od ožujka 1848. do kraja 1850. godine. U tom razdoblju hrvatski su preporoditelji, nastavljajući na onome što su postigli za vrijeme ilirskog okreta, utemeljili najvažnije integracijske nacionalne osnovice na kojima se u daljnjem razvoju formira hrvatska nacija. To je stoga početak integracije moderne hrvatske nacije, početak procesa dugoga trajanja.[10]

Četvrto, da revolucionarna previranja u Hrvatskoj - koja možemo pratiti od sredine ožujka 1848. do kraja 1850. godine, kada je zabranjen svaki oblik političke javne djelatnosti - ne smijemo promatrati kao *završnu etapu* tzv. ilirskog pokreta, kako je to učinjeno u hrvatskoj historiografiji. Za revolucije 1848. godine u Hrvatskoj nastaje, kako je rečeno, posve novo

---

[6] Usp. o tome: Korunić 1997.
[7] Usp. o tome: Godechot 1987; Meyer 1949. i literaturu u tim knjigama.
[8] Godechot 1987; Meyer 1949. i literaturu u tim knjigama.
[9] Usp. o tome: Bach 1898; Fischer 1946; Tapie 1954; Wandruszka-Urbanitsch 1848; Zwitter 1962.
[10] Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1997; Korunić 1998.

razdoblje organizacije, rada i djelatnosti. To je posve nova etapa hrvatskog nacionalnog preporoda, koja se dakako naslanja na ranije razdoblje.[11]

Peto, da u razdoblju od 1848. do kraja 1850. godine nije završen proces integracije hrvatske nacije. Taj je proces tada tek započeo. Da su upravo tada utemeljene najvažnije integracijske nacionalne osnovice i da su se pojavili uvjeti, unutar građanskog društva u formiranju, za postupnu homogenizaciju i integraciju svih segmenata hrvatske narodne zajednice, svih njezinih subzajednica (kulturne, političke, ekonomske itd.) i stoga za postupnu integraciju hrvatske nacije. U tom razdoblju, od 1848. do 1850. godine, hrvatski narod još uvijek nije integriran u jedinstvenu homogenu cjelinu na području književnog jezika, jedinstvene kulture, obrazovanja, unutar jedinstvene političke i državne zajednice, jedinstvene ekonomske zajednice itd. Dug je proces integracije hrvatske nacije: do kraja XIX. stoljeća ona će se formirati u svojim najvažnijim osnovama.[12]

3. Jer iako je riječ o gotovo istoj generacije hrvatskih preporoditelja, ipak su oni u razdoblju 1848.-1850. godine (a) djelovali u posve drugim i društvenim i političkim sistemima, (b) stvarali drugačije nacionalne organizacije i institucije i (c) utemeljili i drugačije i trajnije integracijske nacionalne osnovice. No najvažnije je da su oni 1848.-50. godine, polazeći od tradicije postignute za vrijeme ilirskog pokreta, utemeljili moderni *hrvatski nacionalni program*, koji su javno izložili preko organiziranog modernog oblika komunikacije (putem novina, časopisa, brošura, letaka, knjiga, propagande, institucija), da su ga sada prihvatile sve političke institucije (više političkih novina, časopisa, političko društvo *Slavenska Lipa na slavenskom Jugu*, *Narodna stranka*, županijske skupštine) i napokon da su ga izložili u Hrvatskom saboru koji ga je uklopio u svoje zakonske odluke u ime cjelokupnog hrvatskog naroda, da ga je zatim Sabor kao zahtjev uputio kralju na sankciju. Taj nacionalni program, čiji ćemo sadržaj upoznati, zastupali su sve do kraja 1850. godine. Na taj će se nacionalni program, na njegove najvažnije osnovice, od 1860./61. godine dalje pozivati Hrvatski sabor i sve političke institucije, sve grupe i sve političke stranke u svim hrvatskim pokrajinama. Bio je to prema tome nacionalni program oko kojih će se osnovica okupiti sav hrvatski narod, koji će potaknuti da se utemelje sve najvažnije nacionalne osnovice na kojima se formira moderna hrvatska nacija.[13]

Da bismo sve to mogli upoznati, i tako sagledati trajne vrijednosti nacionalnih osnovica, koje su preporoditelji utemeljili u novim društvenim i povijesnim uvjetima, nužno je imati na umu: prvo, da za vrijeme tzv. ilirskog pokreta oni djeluju i stvaraju unutar *sistema kasno-feudalnog društva*, tj. društva prosvijećenog apsolutizma; drugo, da je taj sistem (pravni, politički, državni, ekonomski i društveni) konačno srušen u revoluciji 1848. godine; treće, da su tada u Monarhiji uopće, i u Hrvatskoj napose, prihvaćene *osnove građanskog društva*; četvrto, da prema tome hrvatski preporoditelji u razdoblju 1848.-50. godine djeluju u posve novom društvenom i političkom sistemu u nastajanju, da se organiziraju unutar posve drugačijih nacionalnih institucija i da utemeljuju posve drugačije i trajnije *integracijske nacionalne osnovice*.[14]

4. Nužno je pritom imati na umu slijedeće promjene koje su omogućile cjelokupni rad. Za revolucije 1848.-1849. godine, u Monarhiji se mijenjaju ovi sistemi. Prvo, mijenjaju se *društveni sistemi*: zauvijek je srušen kasno-feudalni sistem (društveni, pravni, politički, državni i privredni), a prihvaćene su najvažnije osnove građanskog/civilnog društva, građanske slobode, načela demokracije, načelo slobode, jednakosti i ravnopravnosti, pluralizam ciljeva i programa. Drugo, mijenja se *politički sistemi*: svi su narodi tada prihvatili, i nastojali ostvariti, najvažnije osnove novog modernog političkog sistema koji su prilagodili

---

[11] Korunić 1996; Korunić 1997; Šidak 1973; Šidak i drugi 1988.
[12] Korunić 1996; Korunić 1997; Korunić 1998.
[13] Šidak 1979; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Markus 1996/a i b; Markus 1997.
[14] Usp. o tome: Korunić 1998; tabelu br. 1 na kraju teksta.

građanskom društvu u razvoju, sistemu parlamentarizma, višestranačkom sistemu, nacionalnom suverenitetu, podjeli vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, političkim i građanskim slobodama itd. Treće, mijenja se *državni sistemi*: svi su oni tada prihvatili program demokratskog (kon)federalizma, program o novom ustrojstvu Monarhije u demokratsku (kon)federalnu državnu zajednicu u svemu ravnopravnih naroda.[15] A taj je program najavljivao organizaciju nacionalnih država. Četvrto, mijenja se *privredni sistemi*: prihvatili su osnove kapitalističke privrede, slobodnog tržišta, industrijalizacije i modernizacije privrede. Peto, mijenja se *sistem kulture*: svi su narodi u Monarhiji u svojim nacionalnim programima, koje su prihvatili njihovi nacionalni parlamenti, tražili modernizaciju školstva, obrazovanja, otvaranja sveučilišta i Akademije nauka, formiranje najvažnijih kulturnih nacionalnih organizacija i institucija.[16]

Svi su narodi u Monarhije te nove sisteme (društveni, politički, državni, privredni i kulturni) uklopili u svoje nacionalne programe kao nove osnove. Na njih će se kasnije pozivati kao na trajne vrijednosti. Na njima će graditi svoju budućnost. Ti su sistemi omogućili modernizaciju na svim područjima javnoga života. Bez obzira dakle na trenutačni neuspjeh revolucije, sve te sisteme možemo promatrati kao trajne vrijednosti, kao trajne osnovice na kojima se, nakon sloma neoapsolutizma, gradi posve novi svijet suvremenog društva. Upravo su ti novi sistemi, u njihovoj međusobnoj interakciji, u tijeku modernizacije, također omogućili stvaranje snažnih integracijskih osnovica (i društvenih i nacionalnih) na kojima se u Monarhiji formiraju: moderno pluralno društvo i moderne nacije. To su one trajne vrijednosti, ostvarene za revolucije 1848. godine, koje više nitko nije mogao mijenjati. Ti su novi sistemi utjecali na procese i promjene dugoga trajanja, napose one vezane uz integracijske procese: i društvene i nacionalne.[17]

5. Uz taj hrvatski nacionalni program, na kojem su temeljili cjelokupnu svoju javnu djelatnost i organizaciju hrvatskog nacionalnog pokreta, hrvatski su preporoditelji i tada razvijali razne ideje o slavenskoj solidarnosti i suradnji, iskazane sada unutar programa austroslavizama i jugoslavizama. Međutim, te ideje nisu stvorile, niti su to mogle, ni jednu integracijsku osnovicu a pogotovo ne nacionalno-integracijsku.[18]

Dva su tada programa, i prema njima organizirana djelatnost, jasno odredila kako utemeljenje novih nacionalnih osnovica tako i odnos hrvatskog naroda spram drugih naroda na tom širem prostoru u toj široj regiji. A to su: *hrvatski nacionalni program* i *program (kon)federalizma*, koja su u svemu bila kompatibilna. Promatramo li naime s gledišta formiranja nove homogene hrvatske duhovno-kulturne i političke zajednice, koje bi se oblikovale unutar teritorijalno cjelovite Trojedne kraljevine, ako zatim sve to motrimo s gledišta formiranja svih najvažnijih nacionalnih integracijskih osnovica, lako je uočiti da su upravo i *program (kon)federalizma* i *hrvatski nacionalni program* - i njima kompatibilan *svijet pravnih normi*, kao što su prirodno i narodno pravo, hrvatsko povijesno i državno pravo, te međunarodno pravo i međunarodni ugovori, na kojima su hrvatski preporoditelji od 1848. godine dalje zasnivali sve svoje nacionalne planove i nacionalnu politiku - kod suvremenika jasnije odredili: a) identitet i individualnost hrvatske nacionalno-političke zajednice; b) njihovo uvjerenje da Trojednu kraljevinu moraju organizirati kao modernu hrvatsku državu i c) uvjerenje o zasebnosti svih njezinih organizacija, institucija i nacionalnih vrijednosti. Bio je to put na kojem su preporoditelji stvarali zasebne nacionalne osnovice i polagali temelje za integraciju hrvatske nacije.

Upravo su sadržaji i vrlo složena struktura tih dvaju međusobno povezanih programa, čega su hrvatski preporoditelji od 1848. godine dalje bili posve svjesni, snažno utjecali na

---

[15] Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1988; Markus 1996/a i b; Markus 1997.
[16] Korunić 1998; Markus 1996/a i b; Markus 1997; usp. treći dio ove rasprave i tabelu br. 1.
[17] Usp. o tome tabelu br. 1; Šidak 1979; Stadelmann 1949; Kann 1974; Fischer 1946.
[18] O tome: Šidak 1979; Korunić 1981; Korunić 1982; Korunić 1986; Korunić 1989.

suvremenike da jasnije odrede odnos hrvatske nacionalno-političke zajednice (politički i teritorijalno cjelovite Trojedne kraljevine, koju dakako moraju organizirati kao modernu hrvatsku državu) spram svih drugih političkih zajednica (i nacionalnih država) u toj višenacionalnoj državnoj zajednici. A ta državna zajednica, novo ustrojena Monarhija, prema njihovoj viziji, imala bi se formirati - unutar građanskog/civilnog društva, i time novog političkog sistema, koji tvori višestranački sistem, parlamentarizam, te opće građanske i napose nacionalne slobode i ravnopravnost - na (kon)federalnoj osnovi i to putem novih *međunarodnih ugovora* u svemu jednakih i ravnopravnih naroda i njihovih nacionalnih država: unutar nove srednjoevropske demokratske (kon)federacije.[19]

6. U svakom slučaju, hrvatski su preporoditelji, pod utjecajem (1) promjena društvenog i političkog sistema, koje nudi građansko/civilno društvo, i (2) evropskog liberalnog i demokratskog građanskog učenja, već za revolucije 1848.-49. godine formulirali, kako ćemo upoznati, vrlo složeni politički i društveni sistem, koji su prilagodili hrvatskom nacionalnom programu. Nije bio ni jedinstven ni originalan. Ne možemo ga promatrati ni kao posve dominantnog. Uvijek pa i tada postoje različita mišljenja o svemu. Važno je međutim uočiti njihove zajedničke osnove, koje su uskladili i s nacionalnim programom i s programom (kon)federalizma. Dakle s višenacionalnim i višekulturnim sustavom, i to prije svega srednje, a tek zatim jugoistočne Europe. Prema njihovoj viziji, ovaj potonji svijet (jugoistočne Evrope) imao bi se u budućnosti prikloniti prvome, to jest svijetu civilizacijskih tokova srednje Evrope. To su u XIX. stoljeću iskazali više puta.[20]

Prema tome, oni prihvaćaju program (kon)federalizma - i njemu sukladni svijet pravnih i političkih normi, koji su od revolucije 1848. dalje temeljne odrednice hrvatskog nacionalnog programa i time hrvatske politike - prije svega kao sredstvo da bi za hrvatski narod postigli političku slobodu i potpunu nacionalnu autonomiju u toj zajedničkoj višenacionalnoj i višekulturnoj državnoj zajednici: u cilju ostvarenja homogene hrvatske političke zajednice, cjelovite Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) kao u svemu suverene hrvatske države. Težeći dakle da izgrade novo građansko/civilno društvo, i njemu sukladan novi politički demokratski sistem, prilagođen viziji novog međunarodnog sustava, oni su program (kon)federalizma uzimali kao političku osnovu koja treba da omogući integraciju novih nacionalno-političkih zajednica, kao samostalnih i u svemu ravnopravnih individualnih narodnih država, uz pretpostavku organiziranja šire interesne demokratske višenacionalne državne zajednice (Monarhije) na prostoru srednje Evrope.

Ako dakle promatramo s gledišta tog sociopolitičkog programa, možemo zamijetiti da je zahtjev za (kon)federativno ustrojstvo Monarhije - koja bi, prema koncepciji hrvatskih preporoditelja, postala središtem "jedne velike srednjoeuropske konfederacije" - u hrvatskoj politici bio najuže vezan uz hrvatski nacionalni program i time uz ove njegove posebne zahtjeve, ciljeve i povijesne procese: prvo, uz zahtjev i/ili proces udruživanja svih segmenata hrvatskog naroda u jedan homogeni politički narod, a ostvario bi se unutar kompaktne hrvatske političke zajednice, i to na načelu jedinstva, cjelovitosti i pravne jednakosti; drugo, uz zahtjev i/ili proces ujedinjenja svih hrvatskih pokrajina u cjelovitu i homogenu političku zajednicu, tj. teritorijalno cjelovitu Trojednu kraljevinu, i to na temelju prirodnog i narodnog prava, ali prije svega na temelju hrvatske političke, državne i državnopravne tradicije; treće, uz zahtjev i/ili proces organizacije ujedinjene Hrvatske (teritorijalno cjelovite Trojedne kraljevine) kao samostalne, nezavisne i suverene hrvatske države unutar srednjoevropske (kon)federacije, i to na načelu i pravne i političke jednakosti svih udruženih narodnih i/ili nacionalnih država.[21]

---

[19] Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998; Markus 1996/a i b; Markus 1997.
[20] Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Kann 1950; Kann 1974.
[21] Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Markus 1996/a i b, Markus 1997; Markus 1998.

2. Struktura hrvatskog nacionalnog programa 1848.-49.

1. Naša rasprava o integracije hrvatske nacije, koje se ovdje dijelom dotičemo, mogla bi se sažeti u ove tri osnovne teze. **Prva teza**: Kada govorimo o ključnim *povijesnim i društvenim pojavama*, koje su utjecale na formiranje hrvatske nacije u XIX. stoljeću, a tada se stvaraju njezine zasebne nacionalne osnovice na svim područjima javnoga života, nema sumnje da na njezinu *integraciju* i *razvoj* utječu *mnoge vrijednosti*, osobito kulturne, političke, ekonomske, pravne i društvene u njihovoj međusobnoj interakciji. **Druga teza**: Hrvatski su preporoditelji, tijekom smislene djelatnosti u konkretnim situacijama, stvarali mnoge *nacionalne vrijednosti* (na području književnoga jezika, književnosti, znanosti, privrede, političkog sustava, organizacija, institucija itd.). Sve se te vrijednosti (kulturne, političke, ekonomske, pravne i društvene) potom pojavljuju u obliku novih *struktura*: tijekom razvoja stječu oblik *integracijskih nacionalnih osnovica* na kojima se formira hrvatska nacija. **Treća teza**: Glavni nositelji i širitelji nacionalnih vrijednosti, njihovih struktura i integracijskih nacionalnih osnovica jesu: *interesne društvene grupe* (razne grupe, skupine, elite, političke stranke) i njihove nacionalne *organizacije*, *institucije* i *subzajednice*[22] koje oblikuju u tijeku nacionalnog Preporoda i Pokreta.

To su u svakom pogledu najvažnije *nacionalne osnovice*, koje se u zbilji iskazuju: u obliku nacionalnih vrijednosti, različitih djela, svih nacionalnih organizacija, institucija, subzajednica i integracijskih nacionalnih osnovica. U međusobnoj interakciji svih nacionalnih osnovica, u tijeku procesa dugoga trajanja, formira se moderna hrvatska nacija kao zajednica novoga integracijskog tipa unutar građanskog društva.[23]

2. Međutim, za revolucije 1848.-49. godine pojavljuje se nešto posve novo, a to je *organizacija hrvatskog političkog pokreta* i *hrvatske političke zajednice* u uvjetima posve novog političkog sistema i/ili političkog društva. To je ključna i trajna odlika građanskog/civilnog društva. Od tada sve nacionalne osnovice, koje su utemeljili hrvatski preporoditelji, dobivaju posve novu funkciju u nacionalno-integracijskim procesima i time u općem razvoju hrvatskog naroda koji vodi do integracije hrvatske nacije.

Sve te nove povijesne i društvene promjene, koje u Hrvatskoj počinju s razdobljem 1848.-50. godine i nastavljaju se od 1860./61. godine dalje, vidno su obilježene ovim važnim strukturama: *smislenom djelatnošću* hrvatskih preporoditelja, njihovom sveopćom *organizacijom*, a osobito *organizacijom hrvatskog političkog pokreta*. To je nešto posve novo. Pritom je važno uočiti da *sistem djelovanja* (i različitu djelatnost ljudi i nastanak njihovih mnogih proizvoda kao i pojavu integracijskih nacionalnih osnovica i integracijske procese) za revolucije 1848.-49. godine oblikuju posve novi i *društveni i politički sistemi* i svi njihovi podsistemi, osobito: građanske slobode, pluralizam društvenih i političkih uloga, nove političke organizacije i institucije, politička akcija i mobilizacija, formiranje hrvatske političke zajednice, početno ostvarenje hrvatskog nacionalnog programa, osobito nacionalno-političkih ciljeva, formiranje Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) kao moderne nezavisne suverene hrvatske države, organizacija hrvatske vlasti, organizacija Hrvatskog sabora kao modernog parlamenta itd.

Kada je prema tome riječ o nastanku novih integracijskih nacionalnih osnovica, koje nastaju u tijeku organizacije hrvatskog političkog pokreta, na kojima se konačno formira zasebnost hrvatske nacije, važno je uočiti nastanak nove povijesne i društvene pojave koja mijenja postojeći svijet. Tu pojavu nalazimo jasno iskazanu u nacionalnom programu i,

---

[22] Unutar šire **narodne** i/ili **nacionalne zajednice** ljudi se organiziraju u brojne zajednice (subzajednice) kao što je: jezična, književna, obrazovna, politička, ekonomska itd. O tome: Korunić 1997.

[23] Korunić 1997; Korunić 1998.

sukladno tome, u nacionalnim zahtjevima. Prije svega u zahtjevu za formiranje *hrvatske političke i državne zajednice*. Formuliran je 1848.-50. godine u hrvatskom nacionalnom i političkom programu na svim razinama. A najvažnije je da je prihvaćen u Hrvatskom saboru kao njegova zakonska odluka. Zatim su ga hrvatski preporoditelji pokušali realizirati preko organizacije te nove političke zajednice. A sve je to pokrenulo ove važne *povijesne procese* koji su, kako nam o tome povijest svjedoči, doveli do formiranja *homogene hrvatske nacionalne zajednice*: prvo, proces udruživanja svih segmenata hrvatskog naroda u jedan homogeni politički narod, unutar jedne homogene političke zajednice, politički cjelovite Trojedne kraljevine i, drugo, proces ujedinjenja svih hrvatskih pokrajina u homogenu državnu zajednicu, unutar samostalne Trojedne kraljevine, koja se postupno organizira kao samostalna i suverena moderna hrvatska država.[24]

3. To su najvažnije odrednice i najvažnije integracijske nacionalne osnovice koje su, u povijesnim procesima dugoga trajanja, dovele postupno do kulturne, političke, ekonomske i društvene homogenizacije i integracije hrvatske nacije. Dvije su važne nove pojave na to utjecale. Prvo, hrvatski preporoditelji, uslijed promjene društvenog sistema, od 1848./49. i napokon od 1860./61. godine dalje, mogu *slobodno djelovati na svim područjima javnoga života*, dakle ne samo pretežno na kulturnom kao za vrijeme ilirskog pokreta. Drugo, oni su tada, u uvjetima novog građanskog/civilnog društva i novog političkog sistema, postupno utemeljili dvije nove međusobno povezane povijesne i društvene pojave: (a) *političku organizaciju hrvatskog društva* i svih društvenih podsistema (osobito podsistem kulture, politike, privrede i prava) koji se razvijaju kao snažni integracijski činitelji i (b) *političku organizaciju hrvatske nacionalne zajednice*, tj. Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) koja tek od tada stupa na put svestranog unutarnjeg razvoja i modernizacije. Time su stvarali pretpostavke za utemeljenje svih nacionalnih organizacija, institucija i vrijednosti i time svih integracijskih nacionalnih osnovica, te za razvoj i homogenizaciju najvažnijih subzajednica: kulturne (zajednice jezika, obrazovanja, pismenosti, književnosti i znanosti), političke, državne, ekonomske, socijetalne itd.[25]

Neosporno je međutim da novi *politički sistem*, koji se razvija unutar sistema novog građanskog društva i svih njegovih podsistema, promatrajući ga u tijeku neprekidnih procesa modernizacije, od 1848./49. godine dalje postaje veoma važni činilac kako u jasnom iskazivanju tako i u razvoju *hrvatske političke zajednice* i time u razvoju *individualnosti hrvatske nacije*. Osobito u tome odlučnu ulogu imaju ovi *podsustavi novog političkog sistema*: građanske slobode, sloboda tiska, sloboda okupljanja i organizacije, višestranački sistem, formiranje modernih hrvatskih političkim stranaka, organizacija hrvatske vlasti i uprave na svim razinama, formiranje Hrvatskog sabora kao parlamenta i zakonodavnog tijela, formiranje hrvatske vlade i nezavisnog sudstva, organizacija suvremenih političkih i državnih institucija, politička mobilizacija, izborni sistem, funkcioniranje novog komunikacijskog sistema (političke novine, časopisi, letak, brošure, razni izvještaji, pošta), formiranje političke javnosti itd.

Taj novi politički sistem, i svi njegovi podsistemi, vodili su do trajnog formiranja *hrvatske političke i/ili državne zajednice*. Time su preporoditelji utemeljili najvažniju integracijsku nacionalnu osnovicu (osnove hrvatske nacionalno-političke zajednice) koja će postepeno ali sigurno dovesti do integracije hrvatske nacije. Sve su te nove političke vrijednosti, o tome nema spora, snažno utjecale na određenje identiteta i individualnosti hrvatske nacije, okupljale su segmente hrvatskog naroda u cjelovitu homogenu političku zajednicu i mijenjale ga napokon u homogenu modernu hrvatsku naciju. Sve su te nove i političke i sociopravne

[24] Usp. o tome povijesne izvore (Pejaković 1861; Šulek 1868; Markus 1998; SJ, SZ; JN 1848.-50.) i djela: Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Markus 1996/a i b; Markus 1997; Markus 1998.
[25] Usp. o tome; Korunić 1997; Korunić 1998.

vrijednosti, napokon utjecale na formiranje posve nove socijetalne zajednice, unutar građanskog društva, koja ima veoma snažnu integracijsku ulogu.[26]

U svakom slučaju, neosporno je da je taj cjelokupni novi i društveni i politički sistem, jasno uočen i iskazan u hrvatskom nacionalno-političkom programu 1848.-49. godine, bio ključni regulativ[27] kako u određenju identiteta hrvatske narodne i/ili nacionalne zajednice, tako i u određenju njezine individualnosti spram bilo koje druge političke zajednice, bilo kojeg drugog naroda i bilo koje druge nacionalne zajednice na prostoru srednje i jugoistočne Evrope. To nas njihovo određenje identiteta hrvatske nacije ne iznenađuje, jer su hrvatski preporoditelji, ta ista njihova generacija, još za vrijeme ilirskog pokreta, kako je rečeno, u hrvatskom nacionalnom programu posve jasno iskazali individualne aspekte hrvatskog naroda, stvarajući integracijske nacionalne osnovice na mnogim područjima. Tada su, za vrijeme ilirskog pokreta, utemeljili mnoge kulturne integracijske nacionalne osnovice, a sada su, za revolucije 1848.-49. godine, bili uvjereni da nastupa vrijeme kada moraju utemeljiti posve nove političke, pravne, društvene, ekonomske, obrazovne i druge vrijednosti kao nacionalne osnovice. To su oni s velikom marljivošću uradili.

4. Kada je međutim riječ o genezi hrvatskog nacionalno-političkog programa, tj. o zahtjevu za ujedinjenje hrvatskih pokrajina i stvaranju cjelovite Trojedne kraljevine, važno je istaći da je već Hrvatski sabor 1830. godine stao na obranu hrvatskih municipalnih prava, koja bi Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji), u odnosu prema kraljevini Ugarskoj, morala osigurati političku slobodu, samostalnost i teritorijalnu cjelokupnost. A iste je godine, na zahtjev Hrvatskog sabora da to uradi, J. Kušević u svom spisu *De municipalibus iuribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae* izložio "prava", to jest osnovne vrijednosti hrvatskog povijesnog i državnog prava, koja Trojednoj kraljevini osiguravaju i teritorijalnu cjelokupnost i poseban upravni, politički i državnopravni položaj u sklopu zemalja ugarske krune.[28] Time su i Hrvatski sabor i J. Kušević još 1830. godine pokazali, u čemu su ih zatim slijedili svi hrvatski preporoditelji, da ujedinjena Trojedna kraljevina, kao cjelovita i samostalna politička i/ili državna zajednica, treba da se osnuje na institucijama vlastite povijesne zajednice koje sadrži hrvatska politička, državna i državnopravna tradicija. A to su: hrvatski sabor, institucija hrvatskog bana, bansko vijeće, hrvatska vlada, županijske skupštine, unutrašnja uprava na svim razinama, posebno sudstvo, samostalne financije, školstvo, hrvatski teritorij itd.

Polazeći od tog jasnog određenja hrvatske političke zajednice, od cjelovite Trojedne kraljevine kao moguće samostalne hrvatske države - i time od određenja njezine unutrašnje političke, ekonomske, upravne, sudske i kulturne samostalne organizacije, temeljene na posebnom municipalnom pravu koje pruža hrvatska politička i državnopravna tradicija - J. Drašković je zatim 1832. godine u svojoj *Disertaciji* zahtijevao poseban državnopravni (i politički i pravni) položaj i ujedno političku i teritorijalnu cjelokupnost Trojedne kraljevine. Pritom je tvrdio da Trojedna kraljevina, kao hrvatska država, nije "osvojena i pridobijena", nego da je sjedinjena ("udružena") s kraljevinom Ugarskom u obliku nove konfederacije, koja je nastala putem dvaju ravnopravnih međudržavnih ugovora.[29]

Isto shvaćanje zastupali su hrvatski preporoditelji za vrijeme ilirskog pokreta. Nema sumnje da su i tada težili, unutar programa "političkog kroatizma",[30] da ponovo ujedine sve hrvatske pokrajine u teritorijalno i politički cjelovitu Trojednu kraljevinu i da je zatim organiziraju kao samostalnu političku i/ili narodnu zajednicu, kao hrvatsku državu. Oslanjajući se na hrvatsko municipalno pravo, koje bi Trojednoj kraljevini osiguralo političku

---

[26] Korunić 1986; Korunić 1989; Korunić 1991; Markus 1996/a i b; Markus 1997; Kann 1950.
[27] *Regulativ*: ono što regulira, svodi u pravilan tok, usklađuje i udešava, koji unosi red i pravilnost.
[28] Kušević 1830; Fancev 1933; Šidak i drugi 1988; Šišić 1913.
[29] Drašković 1832; Fancev 1933; Šidak i drugi 1988; Šišić 1913.
[30] Vukotinović 1842; Šidak i drugi 1988; Korunić 1989.

i teritorijalnu cjelovitost i samostalnost - prihvaćajući uz to suvremena načela o prirodnom pravu na slobodu i ravnopravnost svih naroda, kao i osnovna načela o građanskom društvu - oni su, krenuli putem stvaranja novoga suvremenog svijeta: započeli su sustavno organizirati cjelokupni javni život hrvatske narodne zajednice. A tu je, što nas ovdje posebno zanima, jasno vidljiv njihov krajnji cilj: da utemelje ne samo kulturne nego uz to i političke i državne i društvene integracijske nacionalne osnovice, tj. da formiraju kulturnu, ekonomsku, političku, državnu i narodnu zajednicu. Bile su to osnove koje će hrvatski preporoditelji razraditi za revolucije 1848./49. godine. Štoviše, to je osnova koju će, uz neznatne razlike, zastupati sve hrvatske političke stranke u XIX. stoljeću. To je osnova koju će oni dorađivati. To su posebno pokazali za revolucije 1848.-49. godine, kada su u tom pogledu stvorili trajne i najvažnije nacionalne osnovice.

5. Hrvatski su preporoditelji već 17. ožujka 1848. godine, na vijest o izbijanju revolucije u Beču, u osnovi "adrese", koja je prihvaćena u narodnoj skupštini grada Zagreba i zatim putem poslanstva upućena kralju, zahtijevali ujedinjenje svih hrvatskih pokrajina u politički cjelovitu Trojednu kraljevinu i njezino uže povezivanje s austrijskim nasljednim zemljama. Istakli su, u obrani od mađarske i bilo koje druge hegemonije, jedinstvo Habsburške monarhije i zahtijevali njezino novo ustrojstvo kao zajedničke savezne državne zajednice.[31]

U tom slučaju, već u prvim danima revolucije 1848.-49. godine, oni su zacijelo pretpostavljali promjenu političkog, državnog, državnopravnog, privrednog i društvenog sistema. A nema sumnje da su također pretpostavljali formiranje novih političkih i državnih narodnih zajednica, te promjenu državnopravnih odnosa u Monarhiji. Time su se, prema svemu sudeći, otvarale mogućnosti: prvo, za očuvanje i daljnji razvoj i kulturnih i političkih i ekonomskih i društvenih zasebnosti svih narodnih zajednica; drugo, udruživanja segmenata hrvatskog naroda u jednu sociopolitičku cjelinu i time ujedinjenje hrvatskih pokrajina u novu nacionalno-političku zajednicu, ujedinjenu Trojednu kraljevinu; treće, osnivanje različitih interesnih političkih saveza s drugim političkim zajednicama. A uskoro su to hrvatski javni djelatnici izložili u svom nacionalno-političkom programu.

Očevidne aspekte državnih, nacionalno-političkih, privrednih, kulturnih i društvenih promjena, koje bi ubrzale nacionalno-integracijske procese, hrvatski su preporoditelji izložili odmah potom, u prvim danima revolucionarnih previranja, u *Željama naroda* i zatim u *Zahtěvanjima naroda*.[32] U tim su dokumentima izraženi stavovi hrvatske *Narodne stranke*, u skladu s dotadašnjom njezinom javnom djelatnošću, njezinim nacionalnim programom, te s temeljnim političkim i društvenim promjenama koje su uslijedile nakon revolucije u Monarhiji. U *Željama naroda*, usvojenim na "Velikoj narodnoj skupštini" grada Zagreba 22. ožujka 1848. godine s namjerom da ih podnesu kralju, hrvatski su preporoditelji izrazili "želju" da Trojedna kraljevina, kao hrvatska država, ostane "pod ustavnim kraljem ugarskim i pod krunom ugarske". Dakle, da se njezin državnopravni položaj u Monarhiji ne mijenja.[33]

Pa ipak, hrvatski su preporoditelji tom prilikom izrazili bitno nove političke zahtjeve, koji jasno određuju individualnost hrvatske nacionalne i političke zajednice. Prije svega, kako ćemo upoznati, oni su tada dali osnove novom nacionalnom programu. U okviru tog šireg programa, jasno su izložili hrvatski nacionalno-politički program, koji su zasnivali kako na političkom sistemu novoga građanskog društva tako i na hrvatskoj političkoj i državnopravnoj tradiciji. Pošavši od tog programa, oni su u tom dokumentu iznijeli osnovne nacionalne i političke ciljeve, osnovne nacionalne zahtjeve koji su u potpunosti najavili (1) promjenu postojećeg društvenog i političkog sistema i (2) utemeljenje najvažnijih integracijskih nacionalnih osnovica na kojima se formira hrvatska nacija.

---

[31] Šidak 1979; Korunić 1989.
[32] *Želje naroda* i *Zahtěvanja naroda* u: Korunić 1992, 230-233; Šidak 1979.
[33] Šidak 1979; Korunić 1981; Korunić 1986.

Zahtijevali su: prvo, teritorijalno ujedinjenje svih hrvatskih pokrajina, na cjelokupnom etničkom i političkom teritoriju hrvatskog naroda, u novu jedinstvenu političku zajednicu, tj. ujedinjenu Trojednu kraljevinu (Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju); drugo, političku i ustavnu nezavisnost i slobodu Trojedne kraljevine kao samostalne hrvatske države (samostalne "dèržave kraljevinah naših"); treće, osnivanje nezavisne hrvatske vlade i ministarstva, odgovornih Hrvatskom saboru kao parlamentu, kao "dèržavnom saboru" i zakonodavnom tijelu, dakle organizaciju najvažnijih političkih i državnih institucija i cjelokupnog javnog i političkog života, nezavisnog od bilo koga izvana; četvrto, traže javnu upotrebu hrvatskog "narodnog jezika"; peto, slobodno i političko i kulturno razvijanje, to jest slobodnu organizaciju hrvatske kulturne i nacionalno-političke zajednice; šesto, pretvaranje staleškog Hrvatskog sabora u centralni parlament, u državni sabor koji bi se organizirao kao zakonodavno i predstavničko tijelo nove hrvatske države, nove hrvatske političke zajednice; Sabor bi mogao "sazvati" hrvatski ban "na zahtijevanje naroda", što znači da su suverenitet prenijeli na hrvatski narod; sedmo, jednakost, slobodu i ravnopravnost svih građana i "sviuh stališa", a posebno "slobodu štampe" i organizaciju javnosti; osmo, ukidanje kmetstva, odnosno ukidanje feudalnog pravnog, političkog, državnog, ekonomskog i društvenog sistema; deveto, nasuprot tome, nakon rušenja feudalizma, organizaciju novog građanskog društva, i time građanskog demokratskog sustava i kapitalističke privrede; deseto, slobodan razvoj kulturnih komunikacija ("duševno, to jest literarno obćenje") sa srodnim slavenskim narodima na prostoru srednje i jugoistočne Evrope; jedanaesto, organizaciju "narodne garde"; dvanaesto, ustrojstvo i organizaciju hrvatske "narodne" vojske koja treba da štiti slobodu hrvatskog naroda, da prisegne vjernosti ustavnom kralju, hrvatskom ustavu i "municipalnoj slobodi naroda svoga"; trinaesto, osnivanje "narodne banke" i time svih novčanih zavoda; četrnaesto, ukidanje carina na hrvatskoj granici i organizaciju slobodne trgovine između novih država; petnaesto, utemeljenje institucije hrvatskog bana kao hrvatskog "podkralja".

6. Pratimo li daljnju organizaciju hrvatskog političkog pokreta i ujedno razvoj hrvatskog nacionalnog programa - a napose političku akciju hrvatskih preporoditelja i političara i njihove osnove što su se odnosili na političke i društvene promjene - možemo uočiti da su oni sve te zahtjeve još jasnije izložili u *Zahtěvanjima naroda*.[34] U tim su dokumentima (u *Željama naroda* i *Zahtěvanjima naroda*) iskazane osnove *hrvatskog nacionalnog programa*, njegovi najvažniji ciljevi, koji će se do ljeta i jeseni 1848. godine, kako ćemo upoznati, proširivati s drugim zahtjevima. Na tom nacionalnog programu, na svim tim brojnim posebnih ciljevima, počiva organizacija cjelokupnog hrvatskog političkog pokreta i cjelokupna javna djelatnost hrvatskih preporoditelja političara 1848.-1850. godine, djelatnost Hrvatskog sabora, saborskih odbora, vlade, *Narodne stranke*, svih organizacija i institucija.[35]

Taj je hrvatski nacionalni program, i napose nacionalno-politički - koji je izložen u tim dokumentima i zatim u Hrvatskom saboru, te u više novina, časopisa, brošura, u brojnim programatskim tekstovima sve do kraja 1850. godine - sadržavao mnoge zahtjeve koje valja promatrati kao osnove za promjenu tadašnjeg političkog, državnog, privrednog, kulturnog, pravnog, državnopravnog i društvenog sistema, osnove za organizaciju bitno novih nacionalnih zajednica i organizaciju novog građanskog društva.

To su svi zahtjevi i/ili osnove, zasnovani na liberalnim i demokratskim načelima, koji su rušili društveni, politički, privredni i socio-pravni sustav feudalizma i, nasuprot tome, otvarali put oblikovanju novoga modernog građanskog/civilnog društva i kapitalističke privrede. Ponovljen je zahtjev, upućen sada kralju, za ujedinjenje hrvatskih pokrajina u cjelovitu Trojednu kraljevinu i za organizaciju samostalne hrvatske države. Bila je to osnova koja je otvarala put prema integraciji hrvatske nacije, jer je pružala osnove kako za modernizaciju zemlje tako i za utemeljenje svih integracijskih nacionalnih osnovica. Nadalje, javno su se

---

[34] Šidak 1979; Korunić 1989; Korunić 1992, 231-233: *Zahtěvanje naroda*; Pejaković 1861.

[35] Šidak i drugi 1988; Markus 1996/a i b; Markus 1997; Pejaković 1861; SJ, SZ i JN 1848-50.

opredijelili za načela slobode, jednakosti i ravnopravnosti, te načela prirodnog prava (svih osoba pojedinaca i svih naroda) na slobodu i individualnost. Upoznajmo stoga temeljitije osnovne zahtjeve iskazane u tom važnom dokumentu.

U *Zahtěvanjima naroda* - koja su prihvaćena i "jednodušno zaključena" 25. ožujka 1848. godine "u *narodnoj* po upravljajućem odboru sazvanoj *skupštini* trojedne kraljevine Dalmacie, Hèrvatske i Slavonie u glavnom gradu Zagreba u narodnom domu", a zatim preko izabranog "odbora ovih kraljevina" podnesena "kraljevskom prestolu za potvèrđenje" - u ime kako vidimo cjelokupnog hrvatskog naroda, *Narodna skupština* donosi mnoge zahtjeve kao osnove šireg hrvatskog nacionalnog programa. Ta je *Narodna skupština* utemeljena kao nova politička institucija. Kao institucija Trojedne kraljevine, u ime hrvatskog naroda, kao nosioca nacionalnog suvereniteta, prema prirodnom i narodnom pravu, zahtijeva od "kralja našega slijedeće": Prvo, da hrvatski narod i dakako Trojedna kraljevina i dalje ostanu pod "krunom ugarskom". Da se dakle njihov državnopravni položaj ne mijenja. Ali ističu da je riječ o slobodnom savezu dviju u svemu ravnopravnih kraljevina, da su predstavnici hrvatskog naroda ("pređi naši") u prošlosti "*slobodnom voljom* sjedinili *slobodnu krunu*" Trojedne kraljevine s kraljevinom Ugarskom. No, kako ćemo vidjeti, to će se uskoro promijeniti i to je najznačajnija politička odluka koja je osnovana na političkom programu (kon)federalizma i zahtjevu za promjenom i političkog sistema i državnopravnih odnosa u Monarhiji. Drugo, ističu međutim da hrvatski narod želi ostati "vjeran" Habsburškoj dinastiji. Zato se opredjeljuju za političku i teritorijalnu cjelokupnost Habsburške monarhije, ali i za cjelokupnost ugarske krune i dakako za sve revolucionarne "stečevine" koje su postignute u prvim danima revolucije u Beču 1848. godine. A to potonje ima izuzetnu važnost, jer su se time jasno opredijelili za novo građansko društvo i za novi politički sistem koji najavljuje taj društveni sustav. Treće, od nacionalnih zahtjeva sada na prvom mjestu ističu uspostavu *institucije hrvatskoga bana*. Čine to iz više razloga koje nameće revolucija i novi društveni i politički sistemi. Uvjereni su da se zemlja, zbog revolucije, nalazi u "izvanrednom položaju". Potrebno je stoga (a) uspostaviti "zakonito stanje", dakle stanje vladavine prava i zakona, a za to je potrebno organizirati nove zakonodavne institucije, i (b) nužno je da hrvatski narod ima svoga bana kao "zakonitu vèrhovnu glavu", kao zakonitog predstavnika koji bi morao imati i vojnu i političku moć: prvo, da zapovijeda "narodnom vojskom" i, drugo, pravo da raspiše izbore za Hrvatski sabor. U tom cilju donose odluku o izboru J. Jelačića za hrvatskog bana.[36]

Četvrto, odmah zatim, na drugom mjestu nacionalnih zahtjeva, traže da se raspišu izbori za Hrvatski sabor i da se hitno sazove njegovo zasjedanje. Hrvatski sabor vide kao "državni sabor" Trojedne kraljevine, što znači da Trojednicu promatraju kao narodnu državu, kao samostalnu državu hrvatskog naroda, kao hrvatsku državu. Traže međutim da Hrvatski sabor zasjeda svaku godinu ("svakolětni sabor") i to svake godine u drugom gradu, u Zagrebu, Osijeku, Zadru ili Rijeci. Sabor bi morao biti predstavnička institucija, a zastupnici izabrani na "temelju jednakosti bez razlike stališa". Peto, na trećem mjestu po važnosti nacionalnih zahtjeva traže ujedinjenje hrvatskih pokrajina u teritorijalno i politički cjelovitu Trojednu kraljevinu (Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju) koju bi dakako organizirali kao političku zajednicu i kao samostalnu hrvatsku državu. Šesto, slijedi zahtjev za postizanje "narodne nezavisnosti"; dakako, riječ je o zahtjevu za postizanje političke i/ili državne samostalnosti i nezavisnosti Trojedne kraljevine, njezine vlade i svih državnih institucija. U tom smislu zahtijevaju slobodno kulturno i političko "razvijanje": "političko i duševno razvijanje na slobodnom narodnom duhu osnovano". Sedmo, slijedi zahtjev za formiranje i organizaciju hrvatske vlade ("odgovorni ministerium"), koja mora biti odgovorna Hrvatskom saboru. Članovi vlade, u skladu s novim vremenom i novim političkim sistemom, morali bi slijediti načela napretka i slobode ("kojega članovi imadu biti ljudi povoljni i od noviega duha

---

[36] *Zahtěvanja naroda*: Korunić 231-232; Šidak 1979; Šidak i drugi 1988.

naprědka i slobode”). Vlada bi u svakom slučaju morala slijediti dostignuća revolucije. Osmo, zahtijevaju nadalje uvođenje hrvatskog jezika u javnu upotrebu, napose u sistem obrazovanja (u “sve višje i manje učionice”) i u diplomaciju, tj. uvođenje “narodnog jezika u unutarnje i izvanjsko upravljanje” Trojedne kraljevine. Deveto, posebno ističu zahtjev za otvaranje Sveučilišta u Zagrebu, kao najviše obrazovne institucije.[37]

Deseto, traže uvođenje osnovnih načela građanskog društva: građanske slobode, slobodu štampe, obrazovanja (“učenja”), vjerske slobode, načelo slobode, jednakosti i ravnopravnosti svih ljudi/osoba, pravnu jednakost, jednakost svih ljudi bez obzira na porijeklo, stalež i vjeru, slobodu govora, utemeljenje porote, odgovornost sudaca, vladavinu prava, jednakost tereta i plaćanje poreza, višestranačje, parlamentarizam, organizaciju zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, pravo okupljanja i udruživanja itd. Jedanaesto, hitno ukidanje kmetstva i time naravno ukidanje feudalnog pravnog, ekonomskog i političkog sistema, ukidanje feudalnog društva: “odrěšenje podanikah (kmetovah) od robote ili tlake i zatim od podaničtva”. Dvanaesto, traže organizaciju “narodne banke” i time svih novčanih zavoda. Trinaesto, utemeljenje “narodne garde” i “narodne vojske”, koja bi imala “domaći” kadar s upotrebom hrvatskog jezika. Narodna vojska bi prisegla na vjernost hrvatskom ustavu, ustavnom kralju i slobodi hrvatskog naroda. Četrnaesto, ukidanje carine na hrvatskoj granici i organizacija slobodne trgovine i prometa roba između novih država u Monarhiji. Petnaesto, hrvatske pošte moraju biti pod upravom hrvatske vlade. Šesnaesto, traže ukidanje feudalnih podavanja i feudalizma uopće i u Vojnoj krajini, koja treba da se podredi hrvatskoj vladi i u ekonomskom i u upravnom i u političkom i u vojnom pogledu, i zatim zaključuju da “svaki krajišnik neka uživa kao slobodan čověk jednaka prava i slobodu s ostalimi stanovnici trojedne kraljevine”. Sedamnaesto, traže ponovo uvođenje županijskog sustava, ali “na novom temelju sadašnje slobode”. Osamnaesto, predložili su da na svim važnim funkcijama u Trojednoj kraljevini budu domaći “sinovi”. Devetnaesto, traže ukidanje celibata i uvođenje hrvatskog jezika u bogoslužje, “polag starinskoga hèrvatskoga prava i običaja”.[38]

7. Time su hrvatski preporoditelji, organizirani u političkim institucijama - u *Narodnoj stranci*, *Narodnoj skupštini* grada Zagreba (koja donosi *Želje naroda* u ime građana tog grada) i u *Narodnoj skupštini* Trojedne kraljevine (koja donosi *Zahtěvanja naroda* u ime hrvatskog naroda) - na samom početku revolucije 1848. godine donijeli osnove hrvatskog nacionalnog programa. Taj će osnovni program, kako je rečeno, kasnije dopunjavati. No, bio je to nacionalni program koji je prvi put donesen u ime cjelokupnog hrvatskog naroda, koji se bori za svoje kulturno i nacionalno-političko konstituiranje, za oslobođenje i postizanje kulturne, političke, državne i ekonomske samostalnosti i nezavisnosti. Taj je hrvatski nacionalni program, pogotovo ako imamo na umu kasnije njegove dopune, bio svakako na visini revolucionarnih previranja 1848./49. godine, koja su nastala kao posljedica buržoaske revolucije, a po nekim socijalnim, liberalnim i demokratskim određenjima dosljedniji je i od mađarskog peštanskog programa.[39]

Nema sumnje da su hrvatski preporoditelji tim akcijama već u prvim danima revolucije 1848. godine donijeli važne odluke. Najvažnije je to da su formulirali osnove novog hrvatskog nacionalnog programa, koji će zatim dopuniti i proširivati, osobito će to učiniti na Hrvatskom saboru, i da su se opredijelili na novi društveni i politički sistem, za građansko društvo i sve njegove osnove. Sve je to otvaralo mogućnost utemeljenja mnogih nacionalnih organizacija, institucija i nacionalnih vrijednosti i time novih integracijskih nacionalnih osnovica (kulturnih, političkih, ekonomskih, obrazovnih, itd.) na kojima se formira hrvatska nacija. Tim činom oni su najavili početak političke organizacije hrvatskog naroda. Donijeli su odluku, koju su iskazali na svim razinama, da formiraju teritorijalno i politički cjelovitu

[37] Korunić 1992, 231-232; Šidak 1979.
[38] *Zahtěvanja naroda*: Korunić 232-233.
[39] Usp. o tome: Šidak 1979; Korunić 1986; Korunić 1989; Arató 1973; Fischer 1946.

Trojednu kraljevinu i da je organiziraju kao homogenu političku zajednicu i kao nezavisnu hrvatsku državu, sa svim unutrašnjim i političkim i državnim ustrojstvom, svim i političkim i državnim institucijama.[40]

Već od samog početka revolucije 1848. godine, u mnogim programatskim tekstovima, a tako će ostati do kraja 1850. godine, oni su isticali zahtjev za postizanje političkog jedinstva hrvatski pokrajina. Tražili su njihovo ponovno teritorijalno i političko okupljanje u cjelovitu političku zajednicu, u cjelovitu Trojednu kraljevinu. Zahtijevali su, kako smo vidjeli, stvaranje i organizaciju hrvatske države: njezino "političko i duševno razvijanje na slobodnom narodnom duhu osnovano". Tražili su stvaranje hrvatske nacionalne i političke i kulturne homogene zajednice, politički cjelovite Trojedne kraljevine, organizirane kao samostalne i suverene hrvatske države, ujedinjene Hrvatske, koja treba da bude slobodna i nezavisna, sa samostalnom hrvatskom vladom, centralnim parlamentom, tj. Hrvatskim saborom kao predstavničkim i zakonodavnim tijelom i svim obilježjima vlastite samostalne državnosti. Bili su međutim svjesni da se sve to može postići samo unutar novog građanskog/civilnog društva i, sukladno tome, novog političkog sistema.[41]

8. O svemu tome uskoro je raspravljao Hrvatski sabor, u ime cjelokupnog hrvatskog naroda, i donio odluke koje su imale izuzetno značenje za kasniji razvoj. Na te su se odluke i na tu tradiciju pozivale sve hrvatske političke stranke do kraja XIX. stoljeća. Pozivale su se zato jer su tada stvorene trajne osnovice na kojima se izgradila homogena hrvatska nacionalna zajednica. A osnovna pitanja koja je Hrvatski sabor postavio na dnevni red bila su: Prvo, određenje identiteta i individualnosti hrvatske nacionalno-političke zajednice, koju su i sada uglavnom izražavali pojmom Trojedne kraljevine, a promatrali su je i nastojali organizirati kao samostalnu i suverenu hrvatsku državu. Drugo, rješenje državnopravnih odnosa ujedinjene Hrvatske, kao samostalne političke zajednice i kao suverene hrvatske države, spram Ugarske i Austrije, i to putem novih državnih ugovora, stvaranjem novih ugovornih političkih i državnih saveza. Treće, formiranje užeg političkog saveza između srodnih slavenskih "narodnih država" i naroda unutar Monarhije.

Već na početku zasjedanja Hrvatskog sabora taj je problem riješio saborski *Veliki odbor*, koji je 9. lipnja 1848. godine podnio Saboru svoj *Operat*. U njemu je predložio: prvo, teritorijalno ujedinjenje hrvatskih pokrajina u jedinstvenu političku zajednicu, cjelovitu Trojednu kraljevinu; drugo, prekid političkih i državnopravnih odnosa Hrvatske s Ugarskom i udruživanje ujedinjene Hrvatske s Austrijom u novu državnu zajednicu; treće, time očito pretpostavljaju pretvaranje Monarhije u (kon)federalnu državnu zajednicu, jer jasno iskazuju zahtjev za postizanje potpune razvopravnosti svih naroda i njihovih narodnih i/ili nacionalnih država; četvrto, udruživanje ujedinjene Hrvatske s ujedinjenom Slovenijom i srpskom Vojvodinom "u užji politički savez".[42]

Svi navedeni prijedlozi - koje je saborski *Veliki odbor* unio u svoj *Operat*, uz preporuku da se s tim zahtjevima Sabor obrati vladaru i austrijskom parlamentu - prihvaćeni su zatim u Hrvatskom saboru i uneseni u njegov zakonski član. Svi zahtjevi, osobito oni vezani uz određenje individualnosti hrvatske nacionalno-političke zajednice spram bilo koje druge političke i/ili nacionalne zajednice - o čemu se zatim u hrvatskoj javnosti, posebno u novinstvu i u brošurama, veoma mnogo raspravljalo sve do kraja 1850. godine - najuže su vezani uz politički program (kon)federalizma.[43]

Prilagođavajući nacionalnu politiku zbivanjima u Monarhiji i izvan nje, hrvatski su preporoditelji u javnosti (u Saboru, županijskim skupštinama, novinama, časopisima, brošurama, u političkim društvima i strankama) razvili koncepciju o (kon)federalnom

---

[40] Šidak 1979; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Markus 1996/a i b; Markus 1997.
[41] Usp. o tome: Šidak 1979; Korunić 1986; Markus 1967: Markus 1998.
[42] Pejaković 1861; Šulek 1868; Šidak 1979; Korunić 1981; Korunić 1982; Korunić 1986; Korunić 1989.
[43] O programu (kon)federalizma: Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Markus 1997.

ustrojstvu Habsburške monarhije. To su međutim tražili ne isključivo na historijskom, već također i na prirodnom pravu, etničkom načelu, te na političkom i nacionalnom principu. Dakle na onim načelima što polaze od priznavanja zasebnosti *narodnih i nacionalnih zajednica*, koje su strukturirane na različitim kulturnim, političkim, pravnim i društvenim vrijednostima i, stoga, nisu istovjetne historijskim pokrajinama. A to je omogućavalo njihove preobrazbe u moderne nacionalno-političke zajednice i ujedno u suvremene nacije. Sve je to počivalo na koncepciji formiranja posve novog političkog i društvenog sistema, koji su pružali mogućnost razvoja kulturnog i nacionalno-političkog identiteta, a napose slavenskih naroda. Nadalje, kako ćemo vidjeti, koncepcija austroslavizma i time politički program (kon)federalizma, i kao politička ideja i kao program koji su više manje prihvatili svi slavenski narodi u Monarhiji, u to su vrijeme bili najdosljednije zasnovani politički programi o formiranju jedne srednjoevropske demokratske (kon)federacije.

Zahtjev za (kon)federativno ustrojstvo Monarhije u hrvatskoj je politici bio najuže vezan i uz hrvatski nacionalni program. Uz zahtjev i program za udruživanje segmenata hrvatskog naroda u jedinstvenu nacionalno-političku zajednicu i uz zahtjev za ujedinjenje hrvatskih pokrajina u ujedinjenu teritorijalno i politički cjelovitu Trojednu kraljevinu. Napokon, vezan uz program o osnivanju različitih političkih i/ili državnih saveza na prostoru Monarhije. Ali vezan i uz ostvarenje šireg hrvatskog nacionalnog programa i svih njegovih posebnih ciljeva i planova. Politički dakle program (kon)federalizma bio je u funkciji rješavanja pitanja nacionalne slobode i nezavisnosti, unutrašnje organizacije, postizanja i održavanja kulturnog i nacionalno-političkog identiteta hrvatskog naroda. Bio je u funkciji političke i nacionalne homogenizacije: formiranja moderne hrvatske nacionalne i političke zajednice, te stvaranja novih interesnih političkih saveza.

Od proljeća 1848. do kraja 1850. godine, kada je apsolutizam počeo postupno ukidati tekovine revolucije, hrvatski su preporoditelji prihvatili i razvijali politički program (kon)federalizma, program tzv. "narodnog federalizma". Taj su program temeljili na međunarodnoj pravnoj regulativi: na međunarodnom pravu i na međunarodnim ugovorima, koji bi međusobno sklopile novo stvorene *suverene nacionalne države* ("narodne države"). Te bi se nacionalne države, i njihove nove nacionalno-političke zajednice, nasuprot dotadašnjoj podjeli Monarhije na historijske pokrajine i zemlje, formirale unutar svojih *prirodnih i povijesnih granica* (etničkih, jezičnih, kulturnih i tradicionalnih) to jest unutar već formiranih *narodnih zajednica*. A njihov narodni i/ili nacionalni identitet - tj. etničke i političke granice pojedinih i narodnih i nacionalnih zajednica, i to i slavenskih i ne-slavenskih - nipošto nisu tvorile samo jezične i etničke vrijednosti.

Određenje identiteta ("osobnosti") hrvatskog naroda i granica hrvatske političke zajednice, granica cjelovite Trojedne kraljevine, kao i drugih narodnih zajednica, hrvatski su preporoditelji svakako temeljili na mnogim načelima i vrijednostima, točnije na jedinstvu ovih subzajednica jednog naroda: etničkoj, jezičnoj, duhovno-kulturnoj, političkoj, ekonomskoj, tradicionalnoj, vjerskoj, povijesnoj (koju su osnivali na vlastitoj tradiciji) i na zajednici teritorija. Uz to, kako je rečeno, oni polaze od sistema građanskog društva i sukladno tome od novog političkog sistema, pa (kon)federalnu državnu zajednicu (kao oblik pluralne višenacionalne države novog demokratskog tipa, koja bi omogućila formiranje i razvoj bitno novih zasebnih nacionalno-političkih zajednica, zasebnih kultura i društava) zasnivaju na prirodnom i narodnom pravu: na načelu slobode, jednakosti i ravnopravnosti svih naroda, na njihovu pravu na samoopredjeljenje i na nacionalnom suverenitetu.[44] Ali oni te zasebne narodne zajednice, formirane u povijesnom razvoju dugoga trajanja, koje bi se sada formirale kao nove samostalne političke i/ili (kon)federalne jedinice unutar savezne zajedničke države, također su zasnivali i na povijesnoj zajednici svakog naroda: na njihovoj

---

[44] Šidak 1979; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992.

kulturnoj, političkoj, državnoj i državnopravnoj tradiciji. A to posebno vrijedi kada je riječ o njihovu zahtjevu za formiranje i teritorijalno i politički cjelovite Trojedne kraljevine.

9. Polazeći od tog sociopolitičkog programa austroslavizma i (kon)federalizma, koji su predstavnici Hrvatskog Sabora zastupali i na Slavenskom kongresu u Pragu - u kojem su jasno iskazani svi i individualni i nacionalni aspekti hrvatskog naroda, to jest u kojem je sadržana mogućnost formiranja nove homogene hrvatske nacionalno-političke zajednice - Sabor je u svom Zakonskom članu XI. ograničio zajedničke poslove novo ustrojene Monarhije na trgovinu, vojsku, financije i vanjske poslove, za koje treba da se "ustroji jedan ukupni odgovorni ministerij za čitavu Monarhiju". A zatim je donio ove odluke državnopravnog značenja: prvo, odluku o formiranju i organizaciji ujedinjene Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije), ustrojene kao cjelovite i samostalne hrvatske države, koja bi obuhvatila cjelokupno hrvatsko etničko i politički područje, sve njezine pokrajine; drugo, odluku o formiranju hrvatske vlade i svih političkih i državnih institucija hrvatske države; treće, odluku o prekidu državnopravnih odnosa Trojedne kraljevine s Ugarskom, koja, po ocjeni Sabora, ne poštuje ravnopravnost svih naroda unutar ugarske krune, kao i njihovu mogućnost da utemelje vlastite političke zajednice, i ne priznaje cjelokupnost i nedjeljivost Habsburške monarhije; četvrto, odluku o udruživanju ujedinjene Trojedne kraljevine s drugim političkim zajednicama i državama unutar austrijske (kon)federacije, i to *putem novih međunarodnih ugovora*, te na načelu slobode i potpune ravnopravnosti svih naroda i njihovih "narodnih država"; peto, odluku o udruživanju ujedinjene Hrvatske s ujedinjenom Slovenijom i srpskom Vojvodinom "u bližnji" politički savez, također na načelu slobode i potpune jednakosti.[45]

S tim u vezi, da bismo mnogi dalje pratiti temu o kojoj je ovdje riječ, važno je da upoznamo koje su nacionalne vrijednosti i koje integracijske nacionalne osnovice, na ovom razvoju povijesnih i društvenih pojava, utjecale na trajno određenje individualnosti hrvatske nacionalno-političke zajednice i time identiteta i zasebnosti hrvatske nacije. To su: hrvatski nacionalni program, mnogi njegovi posebni planovi i ciljevi o izgradnji unutrašnjeg ustrojstva ujedinjene Hrvatske, osobito hrvatski nacionalno-politički program; zatim posve jasno određenje politički cjelovite Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) koju valja organizirati kao samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu; s tim u vezi formiranje organizacija, institucija i subzajednica (kulturne, političke, ekonomske itd.) unutar hrvatske narodne zajednice; formiranje građanskog/civilnog društva i, sukladno tome, izgradnja posve novog političkog sistema; političko načelo federalizma i politički program (kon)federalizma, međunarodno pravo i međunarodni ugovori, te napose prirodno pravo, pravo svakog naroda na slobodu, jednakost i ravnopravnost, na političku i kulturnu samostalnost, pravo na samoopredjeljenje i načelo nacionalnog suvereniteta. Sve su te vrijednosti, koje su utjecale na utemeljenje mnogih integracijskih nacionalnih osnovica, jasno iskazane u saborskim dokumentima i u javnim glasilima 1848.-50. godine.

O tome su zatim raspravljali Hrvatski sabor do svoje odgode, njegovi odbori nakon odgode Sabora, Bansko vijeće, tj. hrvatska vlada, hrvatski preporoditelji, sve do kraja 1850. godine, okupljeni u tim nacionalnim institucijama, u *Narodnoj stranci* i oko liberalnih zagrebačkih novina (*Slavenski Jug, Saborske novine, Südslavische Zeitung, Jugoslavenske novine, Agramer Zeitung, Danica horvatsko-slavonsko-dalmatinska*), te u političkom društvu *Slavenska lipa na slavenskim Jugu*.[46]

Svi ti dokumenti - i dakako na njima utemeljene odluke i organizacije, a napose na njima osnovana javna djelatnost, osobito odluke vezane uz djelatnost Hrvatskog sabora - imaju ova izuzetna značenja za daljnji razvoj hrvatske povijesti i time za formiranje hrvatske nacije: prvo, sve odluke koje je donio Hrvatski sabor sada ih je prvi put izglasao (a) kao zakonske

---

[45] *Zapisnik sabora* 1848; Šulek 1868; Korunić 1986.

[46] Usp. o tome: Šidak 1979; Korunić 1986; Korunić 1989; Markus 1996; Markus 1997; Markus 1998.

osnove, (b) u ime cjelokupnog hrvatskog naroda i (c) na temelju nacionalnog suvereniteta; drugo, sve te saborske odluke stoga za suvremenike imaju vrlo veliko državnopravno značenje, jer ih je donio Sabor kao zakonodavno i predstavničko tijelo u ime hrvatskog naroda na temelju načela modernoga svijeta koja su prilagođena građanskom društvu u razvoju; treće, bile su to prema tome zakonske odluke na kojima su hrvatski preporoditelji od tada mogli pravno utemeljili najvažnije integracijske nacionalne osnovice i zahtjeve: o formiranju hrvatske političke zajednice, hrvatske nacionalne države, o utemeljenju svih nacionalnih institucija, o ustrojstvu unutrašnjeg suvremenog političkog i društvenog sistema, o modernizacije zemlje na svim područjima itd.

10. To su nacionalne osnove na kojima se formira moderna hrvatska nacija, i to kao zasebna nacionalna zajednica u svakom pogledu. Nužno je stoga upoznati najvažnije odluke Hrvatskog sabora, njegove zakonske osnove na kojima počiva početak izgradnje modernog društva i cjelokupnog života hrvatskog naroda. Međutim, nakon što je Sabor donio te važne zakonske osnove, koje će nakon njegove odgode izraditi i dopuniti saborski odbori, postavilo se odmah na početku pitanje kako ih sprovesti u život, budući da su s Mađarskom prekinuti politički i državnopravni odnosi. Jedini put bio je da se Sabor obrati vladaru i austrijskom parlamentu. To je Sabor mogao i smio učiniti. Temeljeći naime svoju javnopravnu djelatnost na historijskom pravu Trojedne kraljevine, na *iura municipalia*, Hrvatski je sabor mogao donijeti punovažne odluke o zemaljskoj upravi, sudstvu, školstvu, o vojnim i financijskim poslovima zemlje. Te je svoje odluke Hrvatski sabor izravno mogao podnijeti kralju u Beč na sankciju, nakon čega bi postali punovažni autonomni zakoni. Tako je i sada Hrvatski sabor svoje najvažnije odluke, državnopravnog i političkog značenja, sažeo u *Predstavku*[47] od 10. i 12. lipnja 1848. godine i uputio ih vladaru na sankciju. Sve su te odluke, nakon odgode Hrvatskog sabora, temeljitije izradili saborski odbori, koji su početkom 1849. godine izdali u nekoliko zakonskih *Osnova*.[48] Zatim su o svemu tome temeljito raspravljali hrvatski preporoditelji u javnosti. Tada su utemeljili osnove hrvatskog nacionalnog programa. Njegovo povijesno značenje je u tome što je sada prihvaćen na najvišoj razini, na Hrvatskom saboru, u saborskim odborima, što su sve te osnove donesene u ime cjelokupnog hrvatskog naroda i što su se gotovo sve te osnove, posebno od 1860./61. godine dalje, realizirale. Realizacijom tog nacionalnog programa, njegovih posebnih nacionalnih ciljeva, utemeljene su važne integracijske nacionalne osnovice na kojima počiva integracija moderne hrvatske nacije.

Upoznajmo stoga *osnove hrvatskog nacionalnog programa* i njegove najvažnije dijelove: posebne nacionalne ciljeve i planove. Redoslijed donosimo prema prioritetu i važnosti koji su imali u hrvatskoj javnosti. Tako su ih pokazali Hrvatski sabor u svojim temeljnim zakonskim odlukama, zatim saborski odbori u svojim zakonskim *Osnovama*, Bansko vijeće, tj. hrvatska vlada, *Narodna stranka,* političko društvo *Slavenska lipa na slavenskom Jugu*, zagrebačke novine (*Novine dalm.-horv.-slavonske, Slavenski Jug, Südslavische Zeitung, Jugoslavenske novine)* i time hrvatski preporoditelji (javni djelatnici, političari, intelektualci) okupljeni u svim tim nacionalnim institucijama.

Osnove nacionalnog programa, koje ovdje izlažemo, valja promatrati preko najmanje četiri uzajamno povezane strukturalne razine: prvo, kao *osnovicu* u kojoj se iskazuje *cjelokupni hrvatski nacionalni program*, tj. njegovi najvažniji dijelovi; drugo, preko *pojedinih nacionalnih planova i ciljeva*; treće, kao *pojedine nacionalne zahtjeve*, iznesene na svim razinama, od gradskih skupština, preko novina, brošura, političkog društva i stranke do Hrvatskog sabora; četvrto, kao pojedine *osnove* unutar kojih *nastaju integracijske nacionalne osnovice* na kojima počivaju *integracijski procesi* (i društveni i nacionalni) koji vode do integracije hrvatske nacije.

Hrvatski nacionalni program i njegove najvažnije osnove:

---

[47] Šulek 1868, 300-311.
[48] Usp. o tome: Markus 1996/a; Markus 1996/b.

I. Osnova o *teritorijalnoj i političkoj cjelovitosti Trojedne kraljevine* (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) i o ujedinjenju svih hrvatskih pokrajina. Riječ je o hrvatskom nacionalno-političkom programu. U njemu su iskazani zahtjevi (1) za formiranje i organizaciju *hrvatske nacionalno-političke zajednice* i (2) za utemeljenje unutrašnjeg posve *nezavisnog političkog sistema*. Ta bi zajednica nastala ujedinjenjem svih segmenta hrvatskog naroda u jedan politički narod, ujedinjenjem svih hrvatskih historijskih pokrajina u homogenu političku zajednicu i utemeljenjem svih njezinih političkih institucija (institucije hrvatskog bana, hrvatske vlasti, parlamenta, vlade, sudstva, županijskog sustava, uprave itd.). Na tom području utemeljene su, u procesu dugoga trajanja, najvažnije integracijske nacionalne osnovice na kojima se, uz druge osnovice, formira moderna hrvatska nacija.[49]

II. Osnova o formiranju i organizaciji moderne *hrvatske nacionalne države*. Nastala bi nakon političkog i teritorijalnog ujedinjenja Trojedne kraljevine koja bi se zatim organizirala kao samostalna i nezavisna nacionalna država s ograničenim vanjskim suverenitetom. Pritom je Hrvatski sabor tražio da se osigura što šira autonomija hrvatske države, potpuni *unutrašnji nacionalni suverenitet* ujedinjene Hrvatske unutar novo ustrojene Monarhije kao savezne države. Time započinje proces stvaranja uvjeta, tj. osnovica za pojavu moderne hrvatske države.[50]

III. *Osnova o utemeljenju Hrvatskog sabora* kao predstavničkog tijela hrvatskog naroda. Prema tom planu, Sabor bi bio nacionalni parlament i nezavisna zakonodavna institucija. Bio bi posve samostalan u svim unutrašnjim poslovima ujedinjene Hrvatske. Izuzetak su zajednički poslovi za cijelu Monarhiju, a to su vanjski, vojni i financijski. Hrvatski bi sabor, kao hrvatski nacionalni parlament i kao zakonodavno tijelo, imao središnje mjesto u hrvatskoj državi. Time započinje (a) proces formiranja hrvatske političke zajednice, njezine središnje institucije, (b) proces utemeljenja i razvoja moderne hrvatske zakonodavne nacionalne države; (c) proces utemeljenja modernog hrvatskog parlamentarizma; d) proces ostvarenja nacionalnog suvereniteta, na kojem počiva organizacija potpunog unutrašnjeg suvereniteta, pri čemu se hrvatski narod iskazuje kao njegov jedini nosilac.[51]

IV. *Osnova o utemeljenju hrvatske vlade*: iskazuje se kao nacionalni program i zahtjev o formiranju i organizaciji samostalne, nezavisne i autonomne *hrvatske vlade* (pod imenom: “državno vijeće”, “Bansko vijeće” “vlada trojedne kraljevine”, “naša vlada”) i svih ministarstava. Kao izvršna vlast, vlada bi bila odgovorna Hrvatskom saboru, kao zakonodavnoj vlasti. Hrvatska vlada bi, “u duhu ustavne slobode”, morala imati vlast nad cjelokupnim hrvatskim teritorijem. Hrvatska vlada obavlja sve unutrašnje poslove, osim zajedničkih (vanjski poslovi, zajedničke financije i vojni) za čitavu Monarhiju koji se prepuštaju središnjoj austrijskoj vladi i središnjem parlamentu, ali uz posebni uvjet: da se sve odluke, koje dolaze iz centralnih zajedničkih institucija i odnose se na Hrvatsku, moraju protupotpisati od strane odgovarajućeg hrvatskog ministra. Hrvatska bi vlada bila kolektivno tijelo i svaki bi njezin ministar, i vlada kao institucija u cjelini, odgovarali Saboru. Prema *Članku o ustrojenju dèržavnog vieća*, koji je donio saborski odbor odgođenog Hrvatskog sabora, hrvatska se vlada sastoji iz ovih *odsjeka* odnosno ministarstava: odsjek za prosvjetu, vjerozakon, financije, trgovinu, promet, poljodjelstvo, poštu, unutarnje poslove, pravosuđe, obranu i domaću vojsku. Hrvatska je vlada, uz Hrvatski sabor, druga važna institucija kojom započinje proces stvaranja samostalne hrvatske političke zajednice i suverene hrvatske države.[52]

---

[49] *Zapisnik sabora* 1848; Korunić 1992, dokumenti 230-248; Pejaković 1861.
[50] *Zapisnik sabora* 1848; Pejaković 1861; Korunić 1991; Korunić 1992.
[51] *Osnova o Saboru*, SJ 1849, 6. III; Markus 1996/a, 147-150; *Zapisnik sabora* 1848.
[52] *Osnova o vladi*; SJ 1849., 16. I., SZ 1849., 15. I; Markus 1996/a; Iveljić 1989; Korunić 1992.

V. Plan o utemeljenju *institucije hrvatskog bana* i zahtjev da se izabere J. Jelačića za hrvatskog bana. Prema tadašnjim dokumentima, ban bi bio odgovoran samo kralju, a imao bi značajnu vojnu i političku moć u hrvatskoj državi i mogao bi raspisivati izbore za Hrvatski sabor. Prema tim osnovama, banu bi pripala izvršna vlast kao kraljevom namjesniku na području Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije). Ali bi sve kraljeve odluke, da bi dobile punu pravovaljanost, morale biti od strane hrvatskog bana protupotpisane, kao i od jednog hrvatskog ministara.[53]

VI. *Osnova o utemeljenju novog političkog sistema:* bile su to najvažnije osnove o organizaciji posve novog nezavisnog *političkog sistema* koji su ostvarivali putem utemeljenja suvremenih nacionalnih institucija unutar ujedinjene Hrvatske, a odgovara sistemu građanskog društva. To su ove institucije u kojima oni vide garanciju slobode i budućnosti hrvatske nacije: nacionalni parlament (Hrvatski sabor kao zakonodavno tijelo), hrvatska vlada (kao izvršna vlast, koja bi bila odgovorna Saboru), institucije hrvatskog bana, samostalno sudstvo, samostalnu unutrašnju upravu na svim razinama, od općina, preko gradova, županija do cjelokupne hrvatske političke zajednice i države. Napose su tražili organizaciju županijskog sustava. Time započinje proces političke homogenizacije zemlje, proces formiranja homogene hrvatske političke i državne zajednice, proces modernizacije na svim područjima javnoga života zemlje.

VII. *Osnova o utemeljenju narodne vojske*: u skladu sa svim tim posebnim nacionalnim planovima, u cilju postizanja i očuvanja slobode i nezavisnosti hrvatskog naroda, posebni je saborski odbor izradio novu *Osnovu za utemeljenje narodne vojske u Trojednoj kraljevini*. U svrhu stvaranja narodne vojske *Osnova* navodi ove razloge: prvo, potrebu za "utemeljenjem" sposobne i uvježbane "narodne vojske", na načelu slobode i jednakosti, i u Provincijalu po uzoru na vojsku u Vojnoj krajini; drugo, davanje za zajedničku vojsku istog kontingenta kao i druge zemlje u Monarhiji; treće, zbog zajedničkih interesa dinastije, Austrije i južnoslavenskih naroda u Monarhiji. Narodna bi vojska čuvala slobodu i bila jamstvo za ostvarenje svih posebnih nacionalnih ciljeva hrvatske politike. Da bi se u tom smislu, u duhu ustavnih načela, organizirala "narodna obrana", koju može osigurati samo novo ustrojstvo "narodne vojske", nužno je da se Vojna krajina ujedini sa Banskom Hrvatskom i da se zatim "krajinu" u svemu izjednači sa "provincijalom"; da se dakle izjednače Granica i Provincijal kako u pogledu ustrojstva nove vojske, tako i u svakom drugom pogledu, u upravi, sudstvu, obrazovanju, građanskim slobodama itd. Pritom je nužno da Monarhija i dinastija omogući: ostvarenje svih hrvatskih nacionalnih ciljeva (teritorijalno jedinstvo Hrvatske, hrvatsku vladu, Sabor, unutrašnju samostalnost i nezavisnost itd.); zatim da omogući politički savez ujedinjene Hrvatske sa ujedinjenom Slovenijom i srpskom Vojvodinom; da priznaje ustavnu slobodu i jednakost svih građana i svih naroda.[54]

VIII. *Osnova o utemeljenju sistema suvremenog školstva i obrazovanja*: [55] da bi sve to postigli, hrvatski preporoditelji već od početka revolucije traže uvođenje hrvatskog jezika u javnu upotrebu, napose u niže i više škole i zahtijevaju utemeljenje najviše obrazovne institucije, otvaranje hrvatskog sveučilišta u Zagrebu. U *Osnovi* o školstvu, koju je izradio saborski Prosvjetni odsjek, polazi se od uvjerenja da je nastupilo novo doba, razdoblje građanskih sloboda, i stoga potrebe za obrazovanjem svih osoba bez obzira na porijeklo. Nužno je zbog toga utemeljiti sistem suvremenog obrazovanja na svim razinama, od nižih i viših škola do sveučilišta i time razviti obrazovanje i pismenost širih slojeva. Nužno je dakle modernizirati školstvo i uvesti hrvatski jezik u sistem obrazovanja. Time započinju ovi procesi, koji će, u tijeku procesa dugoga trajanja,

[53] Šidak 1979; Korunić 1992; Markus 1996/a.
[54] *Osnova o narodnoj vojsci*; Markus 1996/a; Iveljić 1992.
[55] *Osnova o školstvu*; SJ 16.-22. X. 1849; Markus 1996/a.

dovesti do novih pojava: prvo, modernizacije školstva i osnivanje najviših obrazovnih institucija; drugo, postupnog uvođenja u sistem obrazovanja jedinstvenog hrvatskog književnog jezika, jezika obrazovanja i pismenosti; treće, do stvaranje jedinstvene više kulture koja će na području kulture (unutar homogene kulturne zajednice) okupiti hrvatski narod. Na tom području (obrazovanja, pismenosti, jezika i više kulture) stvaraju se najznačajnije integracijske nacionalne osnovice na kojima se, uz druge osnovice, formira hrvatska nacija.

IX. *Osnova o utemeljenju sistema građanskog/civilnog društva*. Svi ti posebni nacionalni planovi i sve te osnove, njihovo utemeljenje i time mogućnost ostvarenja cjelokupnog hrvatskog nacionalnog programa, ovisila je, što su hrvatski preporoditelji stalno ponavljali, o očuvanju i razvoju tekovina revolucije - o očuvanju i razvoju sistema novog građanskog društva: utemeljenja građanskih sloboda, slobode štampe, posebno slobode udruživanja i okupljanja, formiranje javnosti, utemeljenje sustava predstavničke vladavine, sistema modernog parlamentarizma (Sabora), nacionalnog suvereniteta, višestranačja, organizacije vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast, razvoj kapitalističke privrede, razvoj demokracije itd. Bile su to važne osnove, koje u obilju nalazimo u dokumentima, koje su, osobito od 1860./61. godine dalje, omogućile sve modernizacijske procese, koje su omogućile utemeljenje i društvenih i nacionalnih integracijskih osnovica. Hrvatska nacija, kao i svaka druga nacija, mogla se formirati tek utemeljenjem modernog građanskog/civilnog društva.[56]

X. *Osnova o odnosu Trojedne kraljevine prema Monarhiji*: *program o utemeljenju (kon)federalne zajednice*. Sve te osnovice, uspjeh hrvatskog nacionalnog pokreta i ostvarenje njegova nacionalnog programa, ovisio je dakako o rješenju državnopravnih odnosa ujedinjene Hrvatske prema zajedničkoj državi. Svi značajniji dokumenti raspravljaju o tom važnom pitanju. U *Osnovi zakona o odnošenju trojedne kraljevine prema monarkii austrianskoj*, koju je izradio saborski odbor, kao i u mnogim programatskim tekstovima iz razdoblja 1848.-50. godine, polazi se od zahtjeva za utemeljenjem političke i teritorijalne cjelovitosti Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije). Traži se dakle utemeljenje jedinstvene homogene hrvatske političke zajednice i hrvatske države, koja mora imati sve suvremene političke i državne institucije, nezavisne i posve samostalne u svim unutrašnjim poslovima zemlje. Traže prema tome utemeljenje suverene zakonodavne nacionalne države. Ta i takva hrvatska država, kao jedinstvena i teritorijalno cjelovita kraljevina (Trojedna kraljevina) može stupiti u interesni savez s drugim političkim zajednicama i/ili nacionalnim državama, pa tako i s Austrijom i Mađarskom, ali samo na temelju novog međunarodnog ugovora. Bio je to, sukladno koncepciji austroslavizma, program (kon)federalizma. Riječ je dakako o osnovi o ustrojenju Habsburške monarhije kao demokratske (kon)federalne višenacionalne zajednice, kao državne zajednice u svemu jednakih nacija i nacionalnih država.[57]

XI. *Program o političkom savezu južnoslavenskih naroda u Monarhiji*. Ideja o slavenskoj solidarnosti dobila je 1848. godine konačno konkretne sadržaje: prvo, u koncepciji austroslavizma, prema kojoj međusobne odnose dvaju ili više slavenskih naroda određuju novi međunarodni ugovori, te interesni politički savez i program (kon)federalizma; drugo, u programu o sjedinjenju ujedinjene Hrvatske s ujedinjenom Slovenijom i srpskom Vojvodinom u novi politički savez. Iako u tom pogledu nije ostvareno ništa konkretno, ipak su te osnove - austroslavizam, (kon)federalna osnova i plan o političkom savezu južnoslavenskih naroda u Monarhiji, uz priznavanje njihove potpune ravnopravnosti, slobode i nacionalne zasebnosti - konačno u hrvatskoj politici odredilo

[56] Korunić 1997; Fischer 1946; Kann 1950; Marcartney 1950.
[57] *Osnova o odnosu Hrvatske prema Monarhiji*; Korunić 1992, 240-243; Markus 1996/a.

sadržaj tzv. južnoslavenske ideje. Jer su tada posve jasno iskazani svi individualni aspekti i gotovo sve integracijske osnovice hrvatske nacije.[58]

11. Bile su to najvažnije osnove hrvatskog nacionalnog programa, koji obuhvaća, kako vidimo, sva područja života: sistem kulture, obrazovanja, pismenosti, politike, nacionalnih institucija, prava, društva, privrede itd. Realizacija pojedinih planova nisu bili na svim područjima jednaki. Ritmovi ostvarenja pojedinih programa različiti su na svim tim područjima, iako razvoj jednog ovise od razvoju svih ostalih. Isto je tako, na različitim područjima, drugačije tekao proces utemeljenja integracijskih nacionalnih osnovica. Međutim, jedino je realizacijom tih posebnih nacionalnih planova i programa, koje je omogućio sistem građanskog/civilnog društva, i time modernizacijski procesi na svim područjima života, bilo moguće utemeljiti nove nacionalne vrijednosti, mnogobrojna djela, organizacije, institucije, subzajednice i time sve važne integracijske nacionalne osnovice na kojima se formira hrvatska nacija. Samo je taj nacionalni program, i u tome je njegovo veliko povijesno značenje, mogao okupiti cjelokupni hrvatski narod u jednom cilju: u cilju njegova ostvarenja. No nesumnjivo najvažniji dio hrvatskog nacionalnog programa bio je hrvatski nacionalno-politički program. O njegovoj realizaciji ovisilo je sve drugo: slobodan razvoj drugih nacionalnih vrijednosti i integracijskih nacionalnih osnovica. Ostvarenje homogene hrvatske političke zajednice - tj. teritorijalno ujedinjenje svih hrvatskih pokrajina, organizacija nezavisne, samostalne i suverene hrvatske države, utemeljenje nacionalnih organizacija, institucija i subzajednica i, napokon, utemeljenje svih unutrašnjih sistema: političkog, društvenog, državnog, privrednog, kulturnog, obrazovnog itd. - nesumnjivo je bilo najvažnije pitanje hrvatskog nacionalnog pokreta.[59]

Prema tom hrvatskom nacionalnom programu - i (kon)federalnoj osnovi i hrvatskom nacionalno-političkom programu - hrvatski bi narod mogao ostvariti vlastitu samostalnu državu, ujedinjenu Trojednu kraljevinu, unutar novog građanskog društva, parlamentarnog sistema, te unutar (kon)federalnog političkog i društvenog pluralističkog sustava. A to su, kako smo upoznali, u svakom pogledu najvažnije integracijske nacionalne osnovice na kojima izrasta hrvatska nacija. Početak utemeljenja tih integracijskih nacionalnih osnovica jest ujedno i početak integracije hrvatske nacije. Nažalost, daljnji razvoj političkih zbivanja u Monarhiji nije tada dopuštao ostvarenje tog programa u cijelosti. Pa ipak, osnovice koje su tada stvorene, kao i povijesne i društvene promjene koje su nastale, a to je u prvom redu pojava novog građanskog društva, postaju važnom osnovom na koju su se kasnije, kao na tradiciju hrvatske politike iz razdoblja revolucije 1848.-49. godine, pozivale sve hrvatske političke stranke. Sve je to odredilo zasebnost i individualnost hrvatske nacije i daljnji razvoj hrvatske povijesti i ujedno integraciju hrvatske nacije.

3. Povijesne i društvene promjene

Ključno prema tome pitanje koje moramo postaviti jest: (1) u kojoj mjeri i kako je razdoblje revolucije 1848.-49. godine utjecalo na utemeljenje *trajnih nacionalnih vrijednosti* i *trajnih nacionalnih osnovica*, koje nisu prolazne, koje su, bez obzira na neuspjeh revolucije, postale osnovom u daljnjem razvoju hrvatske nacionalne zajednice i (2) u kojoj mjeri i kako su povijesne i društvene promjene, koje su tada nastale, utjecale na integracijske procese (i društvene i nacionalne) i, konačno, na integraciju hrvatske nacije.

[58] Korunić 1981; Korunić 1986; Korunić 1989; Korunić 1992; Šidak 1979; Markus 1997.
[59] Šidak 1979; Korunić 1989; Markus 1997; Markus 1998; Ivanišević 1984; Kann 1950.

Budući da nas ovdje zanimaju i procesi integracije hrvatske nacije, a oni su u pravilu uvijek vezani uz povijesne promjene i procese dugoga trajanja, nužno je istražiti slijedeće *strukture trajnih povijesnih pojava*: utemeljenje *nacionalnih vrijednosti* na svim područjima javnoga života i time utemeljenje trajnih *integracijskih nacionalnih osnovica* i, s tim u vezi, pojave trajnih promjena koje su se tada pojavile na području: društvenih sistema, političkog sistema, državne organizacije, privrede, sustava kulture, organizacija novog komunikacijskog sistema, nacionalnih institucija, utemeljenje nacionalnih programa itd. Ako sve to promatramo kao *vrijednosti*, kao *strukture* i trajne *promjene*, lako je u svemu tome zamijetiti novu pojavu: *neprolaznost* i *dugo trajanje* tih pojava (i vrijednosti i struktura) u povijesti. Tada nastaju važne nacionalne osnovice (društvene, pravne, političke, državne i osnove nacionalnog programa) koje su i u kasnijem razdoblju, kao tradicija i kao vrijednosti, snažno utjecale na formiranje hrvatske nacije.

Ključne prema tome pojave koje je nužno otkriti su: strukture *nacionalnih vrijednosti*, nove *povijesne i društvene promjene*, strukture *integracijskih nacionalnih osnovica* i, s tim u vezi, povijesne *procese dugoga trajanja* koji su utjecali i na društvene i na nacionalne integracijske procese. A najvažnije promjene nastaju na području slijedećih sistema na kojima počiva nov svijet i integracija moderne nacije. To su ovi sistemi:

Društveni sistemi: Za revolucije 1848.-49. godine najvažnije su promjene nastale na području društvenih sistema. U Habsburškoj monarhiji uopće, pa tako i u Hrvatskoj, zauvijek je tada srušen *kasno-feudalni društveni sistem*, tj. društvo prosvijećenog apsolutizma. Feudalizam je tada kao pravni, politički, državni i privredni sistem zauvijek nestao unutar Monarhije. Pobijedila je kontrarevolucija, uspostavljen je za kratko vrijeme tzv. neoapsolutizam, ali više nije bilo moguće ponovo uvesti feudalno društvo. To su ključne trajne i najznačajnije promjene o kojima su ovisile sve ostale. Na pojavu svih ostalih promjena, na procese modernizacije na svim područjima, od tada utječe novo društvo koje je tada utemeljeno: građansko/civilno društvo u razvoju. Tada počinju, a nastavljaju se nakon sloma neoapsolutizma od kraja 1860. godine dalje, i modernizacijski i integracijski procesi na svim područjima života zemlje. Upravo tada počinje i snažnija integracija hrvatske nacije. To je međutim, kako smo pokazali, proces dugoga trajanja.[60]

Građansko/civilno društvo koje je prihvaćeno za revolucije 1848. godine u Monarhiji uopće, i kod svih naroda, pa tako i kod hrvatskog naroda, koje će se postupno uvoditi u život, od tada neprekidno i snažno utječe na nastajanje novih sistema, na utemeljenje novih nacionalnih vrijednosti, organizacija, institucija, zajednica, na nastajanje novih struktura: na utemeljenje integracijskih nacionalnih osnovica, na pojavu snažnih i modernizacijskih i integracijskih proseca (i društvenih i nacionalnih) koji vode do integracije hrvatske nacije. To je najvažniji preokret u novom vijeku na prostoru srednje Evrope. Tada započinje korjenita promjena povijesti i Monarhije i svih njezinih naroda. S pojavom sistema građanskog društva vezana je pojava novoga svijeta. Unutar sistema građanskog/civilnog društva nastaju i razvijaju se njegovi podsistemi kao snažni integracijski činitelji, podsistem politike, privrede, kulture, obrazovanja, prava itd. Svi ti društveni podsistemi, njihov daljnji razvoj i stoga utjecaj kako na utemeljenje nacionalnih vrijednosti tako i na integracijske procese, ovisi o razvoju građanskog društva u cjelini. Sve to tvori vrlo snažne *društvene integracijske osnovice*. Na tim se osnovicama razvijaju *integracijski procesi*, koji se javljaju na dvije međusobno povezane razine: prvo, unutar društvenih podsistema (kulture, politike, privrede, prava, obrazovanja itd.) i, drugo, unutar *socijetalne zajednice* koja, kako smo pokazali, u građanskom društvu ima snažnu integracijsku ulogu kod svakog naroda.[61]

Politički sistemi: Za revolucije 1848. godine srušen je feudalizam i na njemu temeljen politički sistem. Ali pojavom građanskog društva, nužno je slijedilo utemeljenje novog

[60] Gross 1985; Brandt 1978; Helfert 1870; Ivanišević; 1984; Stadelmann 1949.
[61] Korunić 1997; Korunić 1998; Stadelmann 1949; Winter 1969; Zwitter 1962.

političkog sistema, koji je kompatibilan sistemu građanskog društva. No, za razliku od feudalizma, građansko društvo ujedno je i političko društvo. Taj novi politički sistem stoga valja promatrati kao podsistem građanskog društva. A iskazuje se u ovim pojavama: organizaciji parlamentarizma, slobodnih izbora, organizaciji zakonodavnih nacionalnih institucija, organizaciji vlasti, njezinoj podjeli na zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast, organizaciji višestranačkog sistema, ostvarenju nacionalnog suvereniteta, razvoju demokracije, svih oblika građanskih sloboda, slobode štampe, javnosti, okupljanja, formiranju nacionalnih političkih organizacija i institucija, modernih političkih stranaka, političkih društava, pokretanju političkih novina, utemeljenju nacionalno-političkih programa, organizaciji nacionalnih pokreta, formiranju nacionalno-političkih zajednica putem ujedinjenja svih pokrajina i svih segmenata jednog naroda u novu homogenu cjelinu: kulturnu, jezičnu, političku, ekonomsku itd.

Taj novi politički sistem, vezan uz pojavu i strukturu građanskog društva, ima veliku trajnost i postojanost u dugome vremenu. Na tom sistemu počiva suvremeni moderni svijet. I jedno i drugo, i elementi sistema građanskog društva i osnove novog političkog sistema, uvode se postupno u javni život u Monarhiji uopće i u Hrvatskoj napose. Više se nije moglo stati ili vratiti natrag. Moglo se je nakratko, kao za vrijeme neoapsolutizma, institucijama državne sile omesti brže uvođenje tog novog političkog sistema u javnosti, ali se nikako nije moglo trajno zaustaviti. Na tom političkom sistemu počiva cjelokupni razvoj: kulturni, privredni, obrazovni, nacionalni i svaki drugi.[62]

Taj je politički sistem u Hrvatskoj u potpunosti omogućio ostvarenje svih ciljeva hrvatskog nacionalnog programa, kao što su: ujedinjenje svih hrvatskih pokrajina u cjelovitu hrvatsku nacionalno-političku zajednicu, ujedinjenu Trojednu kraljevinu (Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju) i njezinu početnu organizaciju kao moderne hrvatske države, organizaciju Hrvatskog sabora kao zakonodavne nacionalne institucije, formiranje samostalne hrvatske vlade, utemeljenje najvažnijih nacionalnih političkih i državnih institucija, pokretanje mnogih političkih novina i društava, razvoj nacionalne kulture, privrede, obrazovanja, pismenosti, umjetnosti, književnosti, znanosti itd. A tada je riječ, kako vidimo, o utemeljenju najvažnijih integracijskih nacionalnih osnovica na kojima se formira hrvatska nacija. Sve te pojave vezane uz novi politički sistem, koje su nastale za revolucije 1848. godine, imaju prema tome svojstvo trajnosti: na njima se strukturira, osobito od 1860./61. godine dalje, cjelokupna javnost hrvatske nacionalne zajednice. Prema tome, taj novi politički sistem, koji se razvija u građanskom/civilnom društvu, utemeljuje sve vrste *političkih integracijskih nacionalnih osnovica* i, ujedno, daje osnovu za razvoj cjelokupne hrvatske nacionalne zajednice. Kada bismo samo to imali na umu, uz uvjet dakako da sve to promatramo s gledišta procesa dugoga trajanja, mogli bismo zaključiti da je zapravo revolucija 1848. godine posve uspjela.[63]

Državni sistemi: Za revolucije 1848. godine srušen je ne samo feudalni društveni sistem, i na njemu osnovan politički podsistem, nego ujedno i cjelokupni državni i upravni sistem i sve političke i državne ustanove temeljene na strukturi feudalizma i privilegija. S pojavom novog građanskog društva i time novog političkog podsistema, nastaje razdoblje ustrojstva države posve novih struktura i oblika. Kada je međutim riječ o višenacionalnoj Monarhiji, ustrojstvo nove države iskazuje se na dvije razine: prvo, na razini organizacije *višenacionalne države* i, drugo, na razini osnivanja i organizacije *nacionalnih država*. S tim da se pojavljuju nove i političke i državne institucije, također na dvije razine.

Već je doduše apsolutna monarhija, osobito unutar sistema prosvijećenog apsolutizma od druge polovice XVIII. stoljeća dalje, omogućio formiranje Monarhije kao moderne evropske države. Ali je u njoj nova centralna vlast kontrolirala sve segmente zajednice u cjelini i

---

[62] Gross 1985; Korunić 1997; Korunić 1998; Fischer 1946; Haselsteiner 1997.
[63] Gross 1992; Korunić 1997; Kann 1950; Marcartney 1950; Wandruszka-Urbanitsch 1848.

pokrajina napose. Sve je u njoj bilo strogo centralizirano. Ni pojedinac ni pojedini narodni nisu imali slobodu samostalnog djelovanja, osim na području kulture.

Nasuprot praksi apsolutne monarhije, građansko društvo donosi liberalnu teoriju države i omogućuje da se ostvari nacionalni suverenitet. Da se osnuje pravna i zakonodavna nacionalna država. Temeljne značajke tog koncepta države svode se na slijedeće: a) država mora biti zakonodavna; b) sve se unutrašnje promjene i potrebe jedne zajednice mogu izvesti zakonodavnim putem; c) zakone se donose isključivo unutar zakonodavstva; d) nužna je stroga podjela vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku; e) to je model pravne države, koja počiva na slobodi, jednakosti i ravnopravnosti; f) takav model države polazi od uspostave nacionalnog suvereniteta. Bio je to model moderne demokratske države. Ona treba da bude pravne i zakonodavna. To je dakako model zakonodavne nacionale države.

Nasuprot praksi apsolutne monarhije, nasuprot svih oblika centralizma i apsolutizma koji su se u XIX. stoljeću javljali u Monarhiji, svi su narodi, osobito slavenski, od 1848. godine dalje prihvatili taj liberalni model države. Prihvatili su ga i hrvatski preporoditelji već za revolucije 1848. godine, a napose od 1860./61. godine dalje.

Posve je dakako jasno da se je samo unutar građanskog/civilnog društva, i unutar novog političkog sistema, mogla izgraditi nacionalna država. Početak izgradnje suvremenih pravnih, parlamentarnih i zakonodavnih nacionalnih država unutar Monarhije, dakako ujedno i hrvatske države, lako možemo pratiti od razdoblja revolucije 1848. godine dalje. Tu se pojavljuju ključni temelji razvoja hrvatske državnosti i formiranju moderne hrvatske države. No i ovdje je nužno promatrati s gledišta procesa dugoga trajanja.

Prema tome, sve je to omogućio prevrat (i društveni i politički i državni) koji je nastao u revoluciji 1848. godine. Sve to upućuje na zaključak da je novo građansko/civilno društvo, te novi politički i državni sistemi, koji su kompatibilni tom društvenom sistemu, omogućili utemeljenje svih oblika *državnih integracijskih osnovica* na kojima se razvija hrvatska državnost, sve političke i državne institucije, na kojima se napokon formira i moderna hrvatska država i, uz druge činitelje, moderna hrvatska nacija.[64]

Sistem privrede: Rušenjem feudalizma za revolucije 1848. godine konačno je cjelokupna privreda utemeljena na sistemu kapitalističke privrede, razvoju kapitala, slobodnog tržišta, razvoju nacionalnog tržišta, industrijalizacije i svih oblika modernizacije na području privrede. Sve je to, u procesima dugoga trajanja, omogućilo postupni razvoj nacionalne privrede, ekonomski razvoj zaostale hrvatske privrede, ali i razvoj domaćeg kapitale. A upravo je sve to, što nas ovdje napose zanima s gledišta naše teme, omogućilo kako svestrani razvoj domaće privrede tako i ekonomsku homogenizaciju čitavog hrvatskog prostora. A to je jedan od uvjeta za *utemeljenje integracijskih ekonomskih osnovica* na kojima se, uz druge osnovice, formira nacija. Ako s toga gledišta promatramo revoluciju 1848. godine - s gledišta pojave ne samo novoga građanskog društva, novog političkog i državnog sistema, pojave nove nacionalno-političke zajednice, i dakako početka utemeljenja zakonodavne nacionalne države, nego i s gledišta otvaranja mogućnosti za razvoj kapitalističke privrede, za razvoj nacionalnog kapitala i time s gledišta utemeljenja ekonomske homogenizacije zemlje - možemo također zaključiti da je revolucija uspjela. Ali sve to valja promatrati s gledišta procesa dugoga trajanja.[65]

Sistem kulture: Građansko/civilno društvo, koje je u Monarhiji utemeljeno za revolucije 1848. godine, čije su osnove utemenjene i u Hrvatskoj, najavilo je početak stvaranja suverene demokratske nacionalne države i ujedno početak modernizacije na svim područjima javnoga života zemlje, pa tako i na području kulture. Vidjeli smo da su hrvatski preporoditelji već za vrijeme ilirskog pokreta utemeljili mnoge važne integracijske nacionalne osnovice na području kulture, osobito na području književnog jezika i književnosti. Zatim su za revolucije

---

[64] Usp. tabelu br. 1; Kann 1950; Stadelmann 1949; Marcartney 1950.
[65] Gross 1985; Gross 1992 i literaturu o razvoju privrede u tim knjigama.

1848. godine iznijeli zahtjev za uvođenjem novog hrvatskog književnog jezika u javnu upotrebu. Videći potrebu da razviju viši oblik kulture, oni su tada u spomenutoj *Osnovi o školstvu* tražili utemeljenje novog modernog školstva, od osnovnog, preko srednjeg do visokih škola i, napokon, kako su to tražili već u *Zatěvanjima naroda*, otvaranje najviše obrazovne institucije: Sveučilišta u Zagrebu.

Početak dakle utemeljenja *višeg oblika kulture* - koja će na tom području (jedinstvenog književnog jezika, književnosti, obrazovanja, pismenosti i uopće osnovnih sadržaja evropske i svjetske kulture) integrirati sve segmente hrvatskog naroda u *homogenu kulturnu zajednicu* - nalazimo već u razdoblju ilirskog pokreta, ali se njezine najvažnije osnove pojavljuju za revolucije 1848. godine, a napose se snažno razvijaju od 1860./61. godine dalje. Tada će se, do kraja stoljeća, utemeljiti sve *integracijske nacionalne osnovice na području kulture*, koje će zauvijek odrediti zasebnost hrvatske nacije.

Građansko/civilno društvo, i svi njegovi podsistemi, o tome nema spora, omogućilo je svestranu modernizaciju i time modernizaciju na području kulture uopće, a napose školstva, obrazovanja, pismenosti, komunikacija, razvoj umjetnosti, graditeljstva, urbanizacije itd. Taj početak prema tome također valja potražiti u revoluciji 1848. godine.

Sistem javne djelatnosti: Sistem javne djelatnosti - o kojoj smo naprijed raspravljali, o kojoj je ovisio rad hrvatskih preporoditelja i njihovo stvaranje mnogih nacionalnih vrijednosti, organizacija, institucija i subzajednica i time integracijskih nacionalnih osnovica u konkretnoj situaciji - posebno se razvio unutar građanskog društva, napose unutar novog političkog sistema, razvoja demokracije i građanskih sloboda, slobode štampe i okupljanja. Samo je taj sistem omogućio utemeljenje i suvremenu organizaciju: političkih novina, časopisa, društava, političkih stranaka, slobodnih izbora, parlamentarizma, cjelokupnog kulturnog i političkog života zemlje, privrede, školstva, formiranje svih nacionalnih institucija itd.

Taj sistem javnog djelovanja pojavljuje se u Hrvatskoj za revolucije 1848. godine gotovo na svim područjima javnoga života. To je nema sumnje najvažniji događaj u novijoj povijesti hrvatskog naroda. Tada počinje i zatim se, nakon sloma neoapsolutizma od 1860/61. godine dalje, ostvaruju sve osnove hrvatskog nacionalnog programa: utemeljuju se sve integracijske nacionalne osnovice koje su zauvijek odredile zasebnost hrvatske nacije. Nadamo se stoga da je sada jasnija naša teza, koju smo naprijed iznijeli, da početak integracije hrvatske nacije valja potražiti u revoluciji 1848. godini. Jer su tada utemeljene najvažnije osnovice (i društvene i nacionalne) na kojima u daljnjem razvoju izrasta zasebna moderna hrvatska nacija. No i ovdje ponavljamo, taj razvoj moramo gledati u dugome povijesnom hodu, koji još uvijek nije prestao.

Revolucija 1848.-49. godine u Habsburškoj monarhiji

Društvene promjene: modernizacijske i integracijske osnovice = procesi dugoga trajanja

Tabela br. 1

SUSTAVI	HABSBURŠKA MONARHIJA (kao višenacionalna zajednica)	POJEDINE NACIONALNE ZAJEDNICE (integracijske nacionalne osnovice)
DRUŠTVO	**Formiranje građanskog društva** *građanskih sloboda i demokracija *sloboda, jednakost i ravnopravnost *pluralizam ciljeva i programa *parlamentarizam i slobodni izbori *višestranački politički sistem	**Svi narodi u Monarhiji prihvaćaju:** *građansko/civilno društvo *građanske slobode i demokraciju *parlamentarizam i slobodne izbore *višestranački politički sistem **= društvene integracijske osnovice**

POLITIČKI SISTEMI	**Proces formiranja:** *parlamentarizma i predstavničke vladavine *zakonodavne, izvršne i sudske vlasti *liberalne demokracije i javnosti *novog nacionalnog suvereniteta *izgradnja novog političkog sistema	**Formiranje nacionalnih institucija:** *političkih organizacija i institucija *nacionalnih parlamenata i predst. vladavine *primjena nacionalnog suvereniteta *formiranje nacionalno-političkih programa =**političke integracijske osnovice**
DRŽAVNI SISTEMI	**Proces formiranja:** *centralnih državnih institucija *između centralizma i federalizma *program austroslavizma: =(kon)federativno ustrojstvo Monarhije kao zajednice u svemu ravnopravnih naroda	**Program demokratskog federalizma:** *proces formiranja federalnih jedinica *proces formiranja nacionalnih država *formiranje nacionalnih državnih institucija *prihvaćanje programa austroslavizma =**državne integracijske osnovice**
SISTEM PRIVREDE	**Proces formiranja i razvoja:** *kapitalističke privrede *slobodnog tržišta *industrijalizacije *modernizacije privrede	**Formiranje i razvoj nacionalne privrede:** *kapitalističke privrede *formiranje nacionalnog tržišta *ekonomskih institucija i organizacija =**ekonomske integracijske osnovice**
SISTEM KULTURE	**Proces formiranja i razvoja:** *modernizacija školstva i obrazovanja *formiranje sveučilišta *nove komunikacijske pojave: novine, časopisi, letak, knjige, brošure itd.	**Formiranje i razvoj nacionalne kulture:** *modernizacija školstva i obrazovanja *Sveučilišta i Akademije znanosti *nacionalnih kulturnih institucija =**kulturne integracijske osnovice**

Izvori

a) *Novine i časopisi*

ČSP = Časopis za suvremenu povijest (Zagreb)
Dhsd = Danica horvatska, slavonska i dalmatinska (1848.-1849.)
HZ = Historijski zbornik (Zagreb)
JN = Jugoslavenske novine (1848.-1850.)
NN = Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske (1848.-1850.)
Prilozi = Povijesni prilozi (Zagreb)
Rad = Rad JAZU (Zagreb)
SJ = Slavenski Jug (1848.-1850.)
SN = Saborske novine (1848.)
SZ = Südslavische Zeitung (1848.-1851.)

b) *Različiti izvori*

Die kroatische Frage = *Die kroatische Frage und Oesterreich*, Agram 1848.
Dokumenti 1948 = *Dokumenti o vengerskoj revoluii i osvoboditeljnoj borbe 1848-49.,* Budapest 1948.
Drašković 1832 = J. Drašković, *Disertacija iliti razgovor, darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših, za buduću Dietu ungarsku odaslanem, držan po jednom starom domorodcu Kraljevinah ovih,* Karlovac 1832., u: Fancev 1933.
Dukat 1956 = V. Dukat, *Korespondencija o događajima u Ugarskoj 1847-1849. godine,* Starine JAZU XXXVI, Zagreb 1918.
Godina 1850 = *Godina 1850. u Hèrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1851.
Kušević 1830 = (J. Kušević), *De municipalibus iuribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, Zagreb 1830, u: Fancev 1933.
Markus 1998 = T. Markus, *Korespondencija bana Jelačića i Banskoga vijeća 1848.-1850.*, Zagreb 1998.
Mažuranić 1848 = I. Mažuranić, *Hèrvati madjarom. odgovor na proglase njihove od ožujka mieseca i travnja 1848.,* Karlovac 1848.
Obad 1987 = S. Obad, *Dalmacija revolucionarne 1848.-49.,* Rijeka 1987.
Osnova o narodnoj vojsci = *Osnova o utemeljenju narodne vojske u trojednoj kraljevini hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoj,* Zagreb 1849.

Osnova o odnosu Hrvatske prema Monarhiji = *Osnova zakona o odnošenju trojedne kraljevine prema monarkii austrianskoj* (Zagreb 1849.), Korunić 1992, 240-243; SJ 7. IV. 1849.
Osnova o Saboru = *Osnova o Hrvatskom saboru* i *Članak o saboru*, SJ 6. III. 1849., te Hrvatski državni arhiv, Bansko vijeće.
Osnova o školstvu = *Osnova temeljnih pravilah javnoga obučavanja za Hrvatsku i Slavoniju*, Hrvatski državni arhiv, Prosvjetni odsjek; SJ 16.-22. X. 1849.
Osnova o vladi = *Osnova o hrvatskoj vladi* i *Članak o ustrojenju dèržavnoga vieće*, SJ 16. siječnja 1849. i SZ 15. siječnja 1849., te Hrvatski državni arhiv, Bansko vijeće.
Pejaković 1861 = S. Pejaković, *Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landatages und der nationalen Bewegung von jahre 1848*., Wien 1861.
Perović 1952 = R. Perović (ur.), *Građa za istoriju srpskog pokreta u Vojvodini 1848-49.,* knj. I., Beograd 1952.
Rakovac 1842 = D. Rakovac, *Mali katekizam za velike ljude*, Zagreb 1842.
Šulek 1868 = B. Šulek, *Naše pravice*, Zagreb 1868, 242-344.
Thim 1935 = J. Thim, *A Magyaroorszagi 1848-49. Szerb fölkelés története,* I-III, Budapest 1933.
Tkalac 1948 = I. I. Tkalac, *Croaten, Serben und Magjaren, ihre Verhältnisse zu einander und zu Deutschland,* Građa za povijest književnosti Hrvatske 18, Zagreb 1948.
Vukotinović 1842 = Lj. Vukotinović, *Ilirisam i Kroatisam*, Kolo II, Zagreb 1842.
Vukotinović 1848 = Lj. Vukotinović, *Někoja glavna pitanja našeg vrěmena*, Zagreb 1848.
Zapisnik Sabora 1848 = *Zapisnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, držanog 5. i sliedećih miecesa lipnja i srpnja danah godine 1848.*, Zagreb 1848.
Žáček 1958 = V. Žáček, *Slovanský sjezd v Praze 1848. Sbírka dokumentů*, Praha 1958.

Literatura

Arató 1973 = E. Arató, *Karakteristične crte nacionalnih ideologija slavenskih naroda u prvoj polovini 19. stoljeća,* Radovi Instituta za hrvatsku povijest 3, Zagreb 1973.
Bach 1898 = M. Bach, *Geschichte der Wiener Revolution im Jahre 1848*., Wien 1898.
Barac 1954 = A. Barac, *Književnost ilirizma*, Zagreb 1954.
Beuc 1985 = I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb 1985.
Bogdanov 1848 = V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49.,* Zagreb 1948.
Bogdanov 1949 = V. Bogdanov, *Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848-49. godine u svijetlu naše Četrdesetosmaške štampe*, Zagreb 1949.
Bogdanov 1958 = V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb 1958.
Brandt 1978 = H. D. Brandt, *Die oesterreichische Neoabsolutismus 1848-1860.* , I., Göttingen 1978.
Dautry 1948 = J. Dautry, *Histoire de la révolution de 1848 en France*, Paris 1948.
Deak 1979 = I. Deak, *The Lawful Revolution: L. Kossuth and the Hungarians 1848./49.,* N. York 1979.
Dennewitz 1947 = B. Dennewitz, *Der Föderalismus*, Hamburg 1947.
Fancev 1933 = F. Fancev, *Uvod u dokumente za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda*, Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. XII, Zagreb 1933.
Fancev 1935 = F. Fancev, *Hrvatski ilirski preporod jest naš autohton pokret,* Hrvatsko kolo 16, Zagreb 1935.
Fancev 1937 = F. Fancev, *Ilirstvo u hrvatskom preporodu*, Ljetopis JAZU 49, Zagreb 1937.
Fischer 1946 = E. Fischer, *Oesterreich 1848. Probleme der demokratischen Revolucion in Oesterreich*, Wien 1946.
Fischer 1946 = E. Fischer, *Oesterreich 1848*., Wien 1946.
Gavrilović 1963 = S. Gavrilović, *Srem u revoluciji 1848.-1849*., Beograd 1963.
Godechot 1987 = J. Godechot, *Revolucije 1848*., Beograd 1987.
Godišnjica 1966 = *130-godišnjica Hrvatskog narodnog preporoda,* Kolo 8/9/10, Zagreb 1966.
Gross 1985 = M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985.
Gross 1992 = M. Gross-A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1992.
Guillaumin 1948 = H. Guillaumin, *La tragédie de 1848*., Genève 1948.
Hanák 1954 = P. Hanák, *Ugnetenije narodi Avtriskoi imperii i vengerska revolucija 1848-1849 gg.,* Budapest 1954.
Hanák 1995 = P. Hanák, *Povijest Mađarske*, Zagreb 1995.
Haselsteiner 1997 = H. Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Zagreb 1997.
Helfert 1907 = J. A. Helfert, *Geschichte der österreichische Revolution im Zusammenlange mit der mitteleuropäischen Bewegung der Jahre 1848-49., I-II., Wiener-Freiburg 1907.-1909.*
Helfert 1870 = J. A. Helfert, *Revolucion und Reaktion im Spärjahre 1848*, Prag 1870.
Hohlfeld 1948 = J. Hohlfeld, *Die deutsche Revolution 1848.1849*., Leipzig 1948.
Horvat 1898 = R. Horvat, *Hrvatski pokret 1848.*, I-IV, Zagreb 1898.-99.
Horvat 1906 = R. Horvat, *Najnovije doba hrvatske povijesti*, Zagreb 1906.

Horvat 1962 = J. Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939.*, Zagreb 1962.
Ivanišević 1984 = A. Ivanišević, *Kroatische Politik der Wiener Zentralstellen von 1849. bis 1852.*, Wien 1984.
Iveljić 1989 = I. Iveljić, *O značenju unutrašnjeg odsjeka Banskog vijeća (1848.-1850.)*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 22, Zagreb 1989., 71-94.
Iveljić 1992 = I. Iveljić, *Pokušaj stvaranja hrvatske vojske 1848.-49. godine*, Časopis za suvremenu povijest 24 (2), Zagreb 1992, 47-58.
Iveljić 1993 = I. Iveljić, *Katolička crkva i civilno društvo u Hrvatskoj 1848. godine*, Časopis za suvremenu povijest 25 (2-3), Zagreb 1993., 19-42.
Jelačić 1925 = A. Jelačić, *Seljački pokret u Hrvatskoj i Slavoniji 1848-49. i ukidanje kmetske zavisnosti seljaka*, Zagreb 1925.
Ježić 1934 = S. Ježić, *Ilirska antologija*, Zagreb 1934.
Jerusalem 1949 = F. W. Jerusalem, *Die Staatsidee des Föderalismus*, Tübingen 1949.
Kann 1950 = R. A. Kann, *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarhchy 1848-1918.*, I., New York 1950.
Kann 1974 = R. A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526-1918.*, London 1974.
Kessler 1981 = W. Kessler, *Politik, Kultur und Gesellschaft in kroatien und Slawonien in der ersten Hälfte des 19. jahrhundertes*, München 1981.
Kiszling 1948 = R. Kiszling, *Die Revolution im Kaisertum Oesterreich 1848-1849.*, I-II., Wien 1948.
Korunić 1981 = P. Korunić, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj i slovenskoj politici za revolucije 1848-49. godine*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, 14, Zagreb 1981, 91-228.
Korunić 1986 = P. Korunić, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici: hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1874. godine*, Zagreb 1986.
Korunić 1989 = P. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835.-1875. godine*, Zagreb 1989.
Korunić 1991 = P. Korunić, *Program konfederalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli u XIX. stoljeću*, Povijesni prilozi 10, Zagreb 1991, 103-156.
Korunić 1992 = P. Korunić, *Hrvatski nacionalni i politički program 1848.-49. godine*, Povijesni prilozi 11, Zagreb 1992, 177-252.
Korunić 1997 = P. Korunić, *Porijeklo i integracija nacije kao znanstveni problem*, Migracijske teme 13, br. 3, Zagreb 1997.,151-188.
Korunić 1998 = P. Korunić, *O porijeklu i integraciji hrvatske nacije*, Zagreb 1998.
Košćak 1968 = V. Košćak, *Hrvatska politika 1848/49.*, Forum VII/XVI, Zagreb 1968.
Kulakovskij 1894 = P. A. Kulakovskij, *Ilirizm'*, Warszawa 1894.
Laforet 1947 = G. Laforet, *Föderalismus und Gesellschaftsordnung*, Augsburg 1947.
Leščilovskaja 1968 = I. I. Leščilovskaja, *Ilirizm*, Moskva 1968.
Leščilovskaja 1977 = I. I. Leščilovskaja, *Obščestvenno-političeskaja borba v Horvatii 1848.-1849.*, Moskva 1977.
Marcartney 1950 = C. A. Marcartney, *The Habsburg Emire 1790-1918.*, London 1950.
Markus 1994 = T. Markus, *Federalizam i konfederalizam u tekstovima Slavenskog Juga 1848.-1850.*, Povijesni prilozi 13, Zagreb 1994, 111-137.
Markus 1996/a = T. Markus, *Zakonske osnove Odbora Sabora Hrvatske i Banskog vijeća 1849. godine*, ČSP 28 (1-2), Zagreb 1996, 139-159.
Markus 1996/b = T. Markus, *Hrvatski politički pokret 1848.-1849. godine: osnovna zbivanja i ideje*, Povijesni prilozi 15, Zagreb 1996, 11-58.
Markus 1997 = T. Markus, *Ideje i koncepcije Slavenskog Juga 1848.-1849. godine*, Magistarski rad, Zagreb 1997.
Markus 1998 = T. Markus, *Hrvatski sabor 1848. godine: političke institucije i hrvatski nacionalni pokret 1848.-1849. godine*, Doktorska disertacija, Zagreb 1998.
Meyer 1979 = H. Meyer, *Studien zur Geschichte der deutschen Revolution*, Darmstadt 1949.
Neustädter 1994 = J. Neustädter, *Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od godine 1848.*, I., Zagreb 1994.
Novak 1948 = G. Novak, *Dalmacija na raskršću 1848. godine*, Rad JAZU 274, Zagreb 1948.
Potrebica 1984 = F. Potrebica, *Požeška županija za revolucije 1848.-1849.*, Zagreb 1984.
Prelog 1924 = M. Prelog, *Slavenska renesansa 1780-1848.*, Zagreb 1924.
Sirotković 1975 = H. Sirotković, *Organizacije uprave u Hrvatskoj i Slavoniji u njenom građanskom razdoblju (1848-1918.)*, Godišnjak 23, Sarajevo 1975., 175-188.
Smičiklas 1885 = T. Smičiklas, Obrana i razvitak hrvatske narodne ideje od 1790. do 1835., Rad JAZU, sv. 80., Zagreb 1885.
Stadelmann 1949 = Stadelmann, *Soziale und politische Geschichte der Revolution von 1848.*, München 1949.
Stančić 1994 = N. Stančić, *Hrvatski Građanski sabor 1848.-1918.*, Hrvatski sabor, zagreb 1994, 61-97.

Šidak 1961 = J. Šidak, *Češki narodni pokret 1848-49. godine*, Historijski pregled VII/3-4, Zagreb 1961, 188-200.
Šidak 1962 = J. Šidak, *Narodni pokret Slovaka 1848-49. godine*, Historijski pregled VIII/2, Zagreb 1962, 97-106.
Šidak 1973 = J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, Zagreb 1973.
Šidak 1979 = J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848.-49.,* Zagreb 1979.
Šidak i drugi 1988 = J. Šidak ..., *Hrvatski narodni preporod - ilirski pokret*, Zagreb 1988.
Šišić 1913 = F. Šišić, *Hrvatska povijest od 1790. do 1847.*, treći dio, Zagreb 1913.
Šišić 1922 = F. Šišić, *Biskup Štrosmajer i južnoslavenska misao*, knj. I., Beograd 1922.
Šurmin 1903 = Đ. Šurmin, *Hrvatski preporod*, knj. I-II, Zagreb 1903.-1904.
Tapie 1954 = V. L. Tapie, *La Révolution de 1848 dans d'Autriche 1848-1851.*, Paris 1954.
Walper 1966 = K. H. Walper, Föderalismus, Berlin 1966.
Wandruszka-Urbanitsch 1848 = *Die Habsburgermonarchie 1848-1918.,* I., II., III 1-2, ur. A. Wandruszka - P. Urbanitsch, Wien 1973., 1975. i 1980.
Winter 1969 = E. Winter, *Revolucion, Neoabsolutismus und Zentralismus der Donaumonarchie*, Wien 1969.
Zwitter 1962 = F. Zwitter, *Nacionalni problemi v habsburški Monarhiji*, sa sodelovanjem J. Šidaka in V. Bogdanova, Ljubljana 1962.
Žáček 1968 = V. Žáček, *Nacionalno-političko kretanje austrijskih Slavena za vrijeme revolucije godine 1848.*, Godišnjak Društva istoričara XVIII, Sarajevo 1968/69.
Žáček 1972 = V. Žáček, *České a jihoslovanské lipy v roce 1848.*, Literárni archiv VI, Praha 1972.
Živančević 1975 = M. Živančević, *Ilirizam*, Povijest hrvatske književnosti, knj. 4., Zagreb 1975.